

Leszek C. Belzyt

Kaszubi w świetle pruskich danych spisowych w latach 1827-1911

Acta Cassubiana 19, 194-235

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Leszek C. Belzyt
Zielona Góra

Kaszubi w świetle pruskich danych spisowych w latach 1827–1911

Podstawą źródłową dla niniejszych badań są statystyczne dane urzędowe władz pruskich, dotyczące języka mieszkańców, które dostarczają – w przypadku ludności kaszubskiej – porównywalne liczby dla okresu od 1827 do 1911 roku. Dokładniej chodzi o rezultaty tzw. administracyjnych pruskich spisów językowych z lat 1827–1858 roku, przeprowadzanych co trzy lata oraz o wyniki oficjalnych spisów powszechnych z lat 1861, 1867, 1890, 1900, 1905 i 1910. Pierwszy językowy spis administracyjny zorganizowany został w regencji gąbińskiej (Regierungsbezirk Gumbinnen) w 1817 roku, następnie w 1825 roku rozszerzono drugi spis na regencję królewiecką (Regierungsbezirk Königsberg), a w 1827 roku przeprowadzono taki spis w kilku powiatach regencji koszalińskiej (Regierungsbezirk Köslin) z prowincji pomorskiej (Provinz Pommern)¹. Ponadto wartościowe dane znajdują się w tabelach spisów uczniów szkół powszechnych, dokonanych w okresie od 1886 do 1911 roku co pięć lat².

¹ Informacje dla regencji koszalińskiej w: R. Boeckh, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1869 (dalej cyt. *Der Deutschen Volkszahl*), s. 233. Zob. także J.G. Hoffmann, *Zahl der Einwohner des preussischen Staates, deren Muttersprache nicht die deutsche ist*, w: idem, *Nachlass kleiner Schriften*, Berlin 1847, s. 383.

² Dane dla okresu 1831-1867 r. zachowały się w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie (cyt. dalej GStAPK), XX. Hauptabteilung (HA), Repositur 2 (Oberpräsidium von Preußen), Titel 36, Nr. (sygn.) 11, Vol. 3-6; dla regencji kwidzyńskiej dodatkowo w XIV. HA, Rep. A 181 (Regierung zu Marienwerder) oraz dla regencji gdańskiej (Regierungsbezirk Danzig) w zespołach poszczególnych powiatów: XIV. HA, Rep. A 189 (Carthaus/Kartuzy), Rep. A 191 (Neustadt/Wejherowo) i Rep. A 184 (Berent/Kościerzyna). Wyniki spisów od 1861 do 1911 r. zostały opublikowane w „Preussische Statistik” (cyt. dalej PS) t. 5 (spis z 1861 r.), s. 224-225; t. 16 (spis z 1867 r.), s. 5-6; t. 101/2 (spis szkolny z 1886 r.), s. 202-203; t. 121 (spis z 1890 r.), s. 109-111 i 155-157; t. 120/2 (spis szkolny z 1891 r.), s. 72-73; t. 151/2 (spis szkolny z 1896 r.), s. 38-39; t. 177/3 (spis z 1900 r.) s. 360-365; t. 176/3 (spis szkolny z 1901 r.), s. 300-301; t. 209/3 (spis szkolny z 1906 r.) s. 326-327; t. 234 (spis z 1910 r. – dane wyznaniowe) s. 206-209; t. 231/2 (spis szkolny z 1911 r.), s. 378-379. Ponadto wyniki

Metody tych kolejnych spisów różniły się od siebie, a uzyskane rezultaty nie odzwierciedlały precyzyjnie stosunków językowych, także w kwestii języka kaszubskiego. Język ten stał się przedmiotem spisów statystycznych w zasadzie dopiero od 1890 roku; przedtem uznawano go najczęściej za gwarrę języka polskiego³. Z powodu ówczesnej sytuacji politycznej na polu stosunków narodowościowych tylko część Kaszubów w okresie 1890–1911 deklarowała w spisach „język kaszubski” jako swój język ojczysty, pozostali podawali „język polski”. Z tych samych względów wyniki spisów były „korygowane” przez władze pruskie z korzyścią dla języka kaszubskiego i niekiedy także na rzecz języka niemieckiego. Podobne interwencje personelu spisowego występowały, na korzyść języka niemieckiego, również we wcześniejszych latach. Fakt ten zmniejsza oczywiście wiarygodność omawianych spisów. Dodatkowym utrudnieniem jest występowanie w spisach kategorii tzw. osób „dwujęzycznych”. Polaków i Kaszubów, którzy zaznaczyli podczas spisów odpowiednią kratkę, że potrafią mówić po niemiecku, umieszczano w oddzielnej rubryce dla „dwujęzycznych”, a urzędnicy uważali takie osoby już prawie za Niemców.

Wszystkie wyżej wyliczone przyczyny decydują o tym, że źródła statystyczne wymagają odpowiedniej, daleko idącej krytyki oraz poprawek zaprezentowanych rezultatów spisów językowych. Zasięg występowania Kaszubów ograniczał się do terenów prowincji pomorskiej (Pommern) i zachodniopruskiej (Westpreußen). Dokładniej chodzi o regencje⁴ koszalińską, gdańską i kwidzyńską, a w nich o następujące powiaty – w granicach obowiązujących w latach

spisu z 1905 r. zostały opublikowane w *Gemeidelexikon für die Provinz Westpreußen*, Berlin 1908, s. 154-155, a dane językowe spisu z 1910 r. w *Statistisches Jahrbuch für den Preussischen Staat 1913*, Berlin 1914 (dalej cyt. *Statistisches Jahrbuch*), s. 20 – wyniki dla całych powiatów. Szczegółowe rezultaty spisu z 1910 r. zob. w *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, z. 2 i 3 (Danzig i Marienwerder), Berlin 1912. Zebrane dane statystyczne dla poszczególnych powiatów zob. w: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten im preussischen Staat 1815-1914. Die preussische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar* (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, t. 3), Marburg 1998 (dalej cyt. *Sprachliche Minderheiten*), dla powiatów kaszubskich s. 93-111 oraz s. 164-172.

³ Wcześniej język kaszubski pojawił się w tzw. tabelach pierwotnych spisu z roku 1861 dla powiatów kościerskiego i kartuskiego – według nich tylko niewielka grupa osób zadeklarowała wtedy używanie tego języka. Por. GStAPK, XIV. HA, Rep. A 184, sygn. (Nr.) 171 (Kościerzyna) i Rep A 189, sygn. 4 (Kartuzy). Nie znalazło to jednak potwierdzenia w opublikowanych wynikach spisu, w którym rubryka dla osób nie mówiących po niemiecku była bardzo uogólniona – nie uwzględniała w ogóle zróżnicowania języków. Chodziło jedynie o to, że nie jest to język niemiecki..

⁴ W języku niemieckim okręgi administracyjne, porównywalne z polskimi województwami nazywano okręgami rządowymi (Regierungsbezirk). W nauce polskiej używa się na ich określenie nazwy rejencja lub regencja. Po uwagach prof. Janusza Kutty zdecydowałem używać konsekwentnie formy regencja.

1890–1910: Bytów (Bütow), Lębork (Lauenburg), Słupsk (Stolp), Wejherowo (Neustadt), Puck (Putzig), Kartuzy (Karthus), Kościerzyna (Berent), gdański górny (Danziger Höhe), Chojnice (Konitz), Człuchów (Schlochau) oraz miasto Gdańsk (Danzig). Powiaty z regencji koszalińskiej, pod kątem statystyki narodowościowo-językowej wyczerpująco przebadane zostały przez wybitnego „kaszubologa” Zygmunta Szultkę⁵, jednak poświęćmy im także trochę uwagi.

Starsza literatura dytycząca liczebności Kaszubów pochodzi przede wszystkim z końca XIX i początku XX wieku. Wiązać należy to ze spisem ludności z 1890 roku, w którym po raz pierwszy opublikowano dane dotyczące zasięgu języka kaszubskiego na Pomorzu. Przydatna w tym miejscu jest statystyczna praca Stefana Ramułta z 1899 roku⁶, chociaż przyznać należy, że jego badania terenowe, zwłaszcza dla terenów z regencji koszalińskiej, często spotykały się z krytyką badaczy problemu (np. ze strony Zygmunta Szultki). Inni badacze wymieniali jedynie ogólną liczbę Kaszubów, bez drobiazgowych szacunków, jak to czyni Stefan Ramułt⁷. Nowsze prace niemieckie opierają się – tak jak i te starsze – zasadniczo na danych urzędowych, co prowadzi do całkowicie fałszywych wniosków w sprawie zasięgu języka kaszubskiego, zwłaszcza w stosunku do języka polskiego⁸. Niedawno przeprowadzone badania historyków

⁵ Badacz ten wydał ważne prace o zasięgu języka kaszubskiego na Pomorzu Zachodnim. Ze względu na poruszany tutaj problem chodzi nam w niniejszym artykule zwłaszcza o pracę: Z. Szultka, *Liczba Kaszubów na kaszubskim obszarze językowym Pomorza Zachodniego w XIX wieku*, w: *Pomorze – trudna Ojczyzna? Kształtowanie się nowej tożsamości 1945-1995*, red. A. Sakson, Poznań 1996, s. 23-70.

⁶ S. Ramułt, *Statystyka ludności kaszubskiej*, Kraków 1899.

⁷ Wymienić to można: Nadmorski [J. Łęgowski], *Ludność polska w Prusach zachodnich, jej rozwój i rozsielenie w bieżącym stuleciu z mapą etnograficzną*, Warszawa 1889 i J. Łęgowski, *Die Sprache der baltischen Slaven*, „Blätter für pommersche Volkskunde”, t. 4, 1896, nr 6-9; F. Lorenz, *Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache*, Berlin-Leipzig 1925 oraz idem, *Geschichte der Kaschuben*, Berlin 1926.

⁸ Por. D. von Oppen, *Deutsche, Polen und Kaschuben in Westpreußen*, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands”, t. 4, 1955, s. 157-223; P. Böhning, *Die nationalpolnische Bewegung in Westpreußen 1815-1871*, Marburg a. Lahn 1973 oraz np. *Über 100 000 Kaschuben*, „Westpreußen-Jahrbuch”, t. 35, 1985, s. 150. Ten sam błąd popełnia także Stefan Hartmann w artykułach: S. Hartmann, *Zu den Nationalitätenverhältnissen in Westpreußen vor Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. 42, 1993, s. 391-405 oraz idem, *Bevölkerungsverhältnisse in Westpreußen um 1900*, w: *Polen, Deutsche und Kaschuben... Alltag, Brauchtum und Volkskultur auf dem Gut Hochpaleschken in Westpreußen um 1900*, red. B. Lauer i H. Nogossek [Katalog wystawy], Kassel 1997, s. 17-24. Bez uwzględniania tzw. ludności „dwujęzycznej” autor przeprowadza szczegółowe analizy, za opracowaniem statystycznym Maxa Broesike z okresu przed 1914 r., dotyczące np. polsko-niemieckich podziałów majątkowych w gminach. Bez odpowiednich poprawek danych urzędowych, a zwłaszcza bez należytego rozdziału między ludnością polską i kaszubską takie analizy są całkowicie fałszywe, bezwartościowe i wręcz szkodliwe. Z nowszych polskich

polskich, Zygmunta Szultki i Leszka Belzyta, doprowadziły do wyjaśnienia wielu kwestii spornych przedstawianej problematyki⁹.

Zasadniczym problemem, którym musimy tutaj się zająć jest odpowiednia krytyka dostępnych źródeł, czyli danych liczbowych. Przyjęliśmy tutaj zasadę wliczenia tzw. osób „dwujęzycznych”, występujących w statystykach, do ludności kaszubskiej, co jest logicznym zabiegiem, biorąc pod uwagę metody przeprowadzania spisów i sposoby upublicznienia ich wyników¹⁰. Następnie dla okresu przed 1861 rokiem spośród danych spisów administracyjnych, których rezultaty niekiedy znacznie się różniły, wskazujemy zwłaszcza na te najbardziej korzystne dla ludności kaszubskiej¹¹. Duże trudności przysparza sprawa rozdziału ludności polskiej i kaszubskiej, gdyż dane urzędowe w tym względzie są bardzo zawodne. Duża grupa Kaszubów podawała bowiem język polski jako swój język ojczysty. Opieraliśmy się w tym względzie na wskazówkach Stefana Ramuła, wiedząc, że jego praca nie jest całkowicie wiarygodna, ale brak innych dokładniejszych badań, na których można by oprzeć nasze rozważania w tej kwestii.

Kryterium językowe uznane zostało tutaj, ze względu na brak innych źródeł statystycznych, za rozstrzygające o przynależności narodowej. Jest to często w przypadkach jednostkowych kryterium zawodne, operując jednakże dużymi liczbami dokonuje się niwelacja ewentualnych błędów. Usprawiedliwieniem w tym miejscu jest fakt, że zarówno Polacy, Kaszubi, jak i władze pruskie oraz badacze niemieccy traktowali w tym okresie owe spisy językowe właściwie jako spisy narodowościowe¹².

opracowań zob. K. Ślaski, *Stosunki demograficzne, narodowościowe i wyznaniowe*, w: *Historia Pomorza*, t. III, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 143-176. Autor krytycznie nastawiony jest do statystyk pruskich, ale w zasadzie się na nich opiera. Na podstawie wyników z 1831 i 1852 r. wnioskuje o zwiększeniu się odsetku Polaków (i Kaszubów) w tym okresie (s. 161 i 162), co jest moim zdaniem błędem. Błąd ten staje się widoczny po porównaniu danych z 1837 i 1852 r.

⁹ Por. Z. Szultka, *op. cit.*; L. Belzyt, *Kaszubi w pruskiej statystyce językowej do 1914 roku*, w: *Pomorze – trudna ojczyzna...*, s. 71-82 (cyt. dalej *Kaszubi*) oraz L. Belzyt, *Liczebność ludności kaszubskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1830-1914*, cz. I, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 15, 2000, z. 3, s. 75-94 i cz. II, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 15, 2000, z. 4, s. 61-80 (cyt. dalej *Liczebność*). Rozdział dotyczący Kaszubów znalazł się także w: L.C. Belzyt, *Pruska statystyka językowa (1825-1911) a Polacy zaboru pruskiego, Mazur i Śląska* (cyt. dalej *Pruska statystyka*), Zielona Góra 2013.

¹⁰ Dokładniej o tym w: L.C. Belzyt, *Pruska statystyka...*, s. 23-24. Zob. także wcześniejsze prace: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 14-15 oraz idem, *Zur Frage des nationalen Bewußtseins der Masuren im 19. und 20. Jahrhundert (auf der Basis statistischer Angaben)*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, t. 45, 1996, s. 37 i przyp. 7 na tejże stronie.

¹¹ Propozycję taką, jako najwłaściwszy sposób wykorzystania rezultatów pruskich spisów językowych, wysunął już w 1919 r. E. Romer, *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, Lwów 1919.

¹² Por. np. GStAPK, I. HA (Ministerium des Innern), Rep. 77, Nr. 3916, k. 75-76, Schreiben

W niniejszym opracowaniu staramy się przeprowadzić szacunki na poziomie powiatów, jednak tam, gdzie na to pozwalały zachowane źródła, umieściliśmy kilka uwag dotyczących gmin i parafii. Chciałbym zaznaczyć, że jestem w pełni świadomy, iż osiągnięte rezultaty są jedynie pewnego rodzaju propozycją liczbową. Zadaniem, które postawiłem przed tym niewielkim opracowaniem, jest zwrócić uwagę na ewidentne mankamenty oficjalnych spisów pruskich. Przedstawione szacunki są z całą pewnością bliższe rzeczywistym stosunkom ludnościowym niż dane urzędowe i powinny stać się przedmiotem dalszej dyskusji naukowej.

Władze pruskie, zwłaszcza od czasów panowania Fryderyka II (1740–1786), zwracały szczególną uwagę na prowadzenie spisów ludności dla celów fiskalnych. Statystyka językowa z kolei bierze swój początek od pierwszych zestawień administracyjnych, sporządzonych w 1817 roku dla regencji gąbińskiej¹³. W 1827 roku dokonano spisu w kilku powiatach regencji koszalińskiej. Od roku 1828 przeprowadzano regularnie administracyjne spisy w regencji opolskiej, a od 1831 roku dodatkowo w regencjach: poznańskiej, bydgoskiej, kwidzyńskiej i gdańskiej. W ten sposób objęły one wszystkie wschodnie regencje Prus, w których mieszkała obok Niemców większość ludności polskiej, kaszubskiej i litewskiej¹⁴.

W 1827 roku władze administracyjne regencji koszalińskiej dokonały spisu mieszkańców, aby zbadać, ilu Kaszubów uczestniczyło w mszach (przypuszczalnie tylko katolickich) prowadzonych w języku polskim¹⁵. Uzyskane wyniki były w związku z tym niedokładne i prawdopodobnie nie obejmowały wszystkich Kaszubów, zwłaszcza wyznania ewangelickiego. Podczas sporządzania

des Oberpräsidenten der Provinz Posen vom 22. Januar 1909 an den Herrn Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten; oraz doskonałą rozprawkę: L. Bernhard, *Die Fehlerquellen in der Statistik der Nationalitäten*, [Wstęp do:] P. Weber, *Die Polen in Oberschlesien. Eine statistische Untersuchung*, Berlin 1914, s. III-XXI. Podobnie postępują inni badacze w cytowanych tutaj pracach, np. S. Ramułt, *op. cit.*, czy J. Łęgowski, *op. cit.*

¹³ Por. K. Forstreuter, *Die Anfänge der Sprachenstatistik in Preußen und ihre Ergebnisse zur Litauerfrage*, „Zeitschrift für Ostforschung“, t. 2, 1953, s. 335-337. Na temat początków statystyki pruskiej zob. także R. Boeckh, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preußischen Staates*, Berlin 1863, np. s. 3 oraz H. Klinckmüller, *Die amtliche Statistik Preußens im vorigen Jahrhundert*, Jena 1880, s. 1-48.

¹⁴ Ponadto od 1843 r. przeprowadzano także spisy językowe w regencji frankfurckiej i legnickiej w stosunku do ludności serbsko-łużyckiej oraz od 1855 r. w regencji wrocławskiej w stosunku do tamtejszej ludności polskiej. W latach pięćdziesiątych XIX w. dokonano jeszcze obliczeń ludności walońskiej w regencji akwizgrańskiej (Aachen). Dokładna analiza pruskich spisów językowych i ich metod została przeprowadzona w pracach: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 7-16 oraz L.C. Belzyt, *Pruska statystyka...*, s. 11-29.

¹⁵ J. G. Hoffmann, *op. cit.*, s. 383.

zestawień statystycznych w 1831 roku, pierwszych dotyczących stosunków językowych w regencji gdańskiej i kwidzyńskiej, administracji pruskiej chodziło z kolei o stwierdzenie, ile osób nie mogło jeszcze ze względu na barierę językową uczestniczyć w zebraniach publicznych oraz w nabożeństwach w języku niemieckim. Zebrane wtedy rezultaty wskazywały więc liczbę Polaków i Kaszubów, którzy nie znali w ogóle języka niemieckiego¹⁶. Na podobnych zasadach przeprowadzone zostały również następne obliczenia administracyjne w latach trzydziestych XIX wieku. Dopiero w latach czterdziestych, jak podaje Richard Boeckh, przeprowadzano spisy językowe na bazie powszechnych spisów ludności i podobno miano już wtedy pytać o „język ojczysty” (Muttersprache), co jednak nie znajduje potwierdzenia w źródłach¹⁷.

Aby móc dane tych pierwszych „spisów” wykorzystać do naszych szacunków, należy dodać do ludności mówiącej po polsku (kaszubsku) jeszcze Kaszubów znających także język niemiecki. Jak duża była ta grupa, wskazują dane z regencji gdańskiej z 1837 roku oraz z lat 1852–1858, gdyż wtedy uwzględniono dodatkowo w oddzielnych rubrykach tzw. osoby „dwujęzyczne”. Stanowiły one, według oficjalnych danych pruskich, od 20 do 40% ogółu mieszkańców niektórych powiatów kaszubskich. Dla regencji koszalińskiej i kwidzyńskiej brak niestety takich informacji. Aż do roku 1890 nie uwzględniano tam oddzielnie owej ludności „dwujęzycznej”, przy czym należy przypuszczać, że osoby takie zaliczano w całości albo w przeważającej części do ludności niemieckojęzycznej.

Taki sposób postępowania potwierdzają w jednoznaczny sposób zachowane źródła dla regencji gdańskiej. W latach 1831 i 1834, nie udostępniono liczb dla tych tzw. osób „dwujęzycznych” na poziomie powiatów, ale w aktach archiwalnych można znaleźć informacje o tej grupie na poziomie całej regencji. Zostały one umieszczone w rubryce pod tytułem „zugleich Sprechende deutsch und polnisch”, czyli „mówiące jednocześnie po niemiecku i po polsku”. W roku 1831 miało być jedynie 6050 takich osób w całej regencji (obok 76 232 osób „mówiących tylko po polsku” – razem 82 282 osoby), a w roku 1834 – już 51 230 (natomiast „mówiących tylko po polsku” 64 708 – razem 115 938 osób)¹⁸. W tabelach prezentujących dane dla powiatów grupę tę zaliczono w całości

¹⁶ Wskazują na to tytuły rubryk tych pierwszych językowych tabel statystycznych: GStAPK, XVI. HA, Rep. 30 (I) (Regierung zu Bromberg), sygn. (Nr.) 2874, k. 38-39 oraz Rep. 30 (II), sygn. 2874, k. 29-30. Por. też D. von Oppen, *op. cit.*, s. 162 oraz K. Ślaski, *op. cit.*, s. 143-144.

¹⁷ R. Boeckh, *Der Deutschen Volkszahl...*, s. 232. Zob. także D. von Oppen, *op. cit.*, s. 162. W źródłach występują jednak inne tytuły rubryk: nie ‘Muttersprache’ (język ojczysty), ale ‘verschiedene vorherrschende Sprachen’ (różne, dominujące języki) – a więc chodziło o język potoczny. Por. np. GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181 (Regierung zu Marienwerder), sygn. 4133, k. 131-141 i 167-177.

¹⁸ GStAPK, XX. HA, Rep. 2 (Oberpräsidium von Preußen), Tit. 36, sygn. (Nr.) 11, Vol. 3, k. 222-224.

do ludności niemieckiej, gdyż zsumowana w spisie z 1831 roku liczba ludności polskiej z poszczególnych powiatów wyniosła – np. według Richarda Boeckha – 76 135 osób (czyli nawet 98 osób mniej niż liczyć miała grupa mówiąca tylko w języku polskim)¹⁹. W roku 1837 doliczono się z kolei 60 612 osób „dwujęzycznych”, obok 63 781 mówiących tylko po polsku (razem 124 393 osób). W tym ostatnim spisie ukazano jednak podział tej grupy na poszczególne powiaty, przez co możliwe jest wykorzystanie tych danych dla naszych szacunków²⁰.

Następne zestawienia językowe zachowały się dopiero z lat 1852–1858 dla regencji gdańskiej, dla kaszubskich powiatów z regencji koszalińskiej z lat 1843, 1849 i 1858 roku, natomiast dla kaszubskich powiatów regencji kwidzyńskiej z lat 1846–1858 dla chojnickiego i z lat 1849–1858 dla człuchowskiego. Istnienie tak dużej luki w źródłach utrudnia ocenę rzeczywistego stanu badanej ludności.

Korzystniej przedstawia się sytuacja w przypadku powszechnego spisu językowego z 1861 roku. Był on przeprowadzony na terenie całego państwa pruskiego na podstawie jednolitej metody. W formularzach pytano tym razem o język rodzinny (Familiensprache). Zaliczano przy tym wszystkich domowników, w tym całą służbę mieszkającą przy danej rodzinie (szlacheckiej, mieszczkańskiej czy chłopskiej) do języka pana domu. Ostrożne oceny badaczy niemieckich zakładały, że powstał w ten sposób błąd w granicach 2-4% na niekorzyść ludności polskiej i kaszubskiej²¹. Opublikowane dane nie uwzględniły ponadto osób „dwujęzycznych”. Około połowę z nich, a w niektórych przypadkach i większość (jak można sądzić z porównania rezultatów tego spisu z wynikami z lat 1852–1858 dla regencji gdańskiej oraz poznańskiej i bydgoskiej z lat 1846–1858) wliczona została do ludności niemieckojęzycznej²². Pomimo tych

¹⁹ Por. R. Boeckh, *Der Deutschen Volkszahl*, s. 230 oraz GStAPK, XX. HA, Rep. 2, Tit. 36, sygn. (Nr.) 11, Vol. 3, k. 126-129

²⁰ O sytuacji w trzech powiatach kaszubskich z regencji koszalińskiej por. Z. Szultka, *op. cit.*, s. 56-57 (zestawienie liczbowe) oraz L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 164, 167, 172. Tam również, jak i w regencji kwidzyńskiej nie wyszczególniono ludności „dwujęzycznej”, wliczonej prawdopodobnie w większości do ludności niemieckiej.

²¹ Por. np. A. von Fircks, *Die preußische Bevölkerung nach ihrer Muttersprache und Abstammung*, „Zeitschrift des Königlich Preußischen Statistischen Bureaus“, t. 33, 1893, s. 190 i 195.

²² Zob. tutaj R. Boeckh, *Der Deutschen Volkszahl...*, s. 234-237. Zamieścił on w swoich tabelach obok wyników urzędowych również dane ‘półoficjalne’ dla 1861 r. z kilku powiatów regencji poznańskiej, które uwzględniły osoby „dwujęzyczne”. Porównanie tych liczb z wynikami oficjalnymi wskazuje, że np. 73% osób „dwujęzycznych” w powiecie poznańskim, 87% w powiecie średzkim i 89% w powiecie odolańskim zaliczono przy publikacji urzędowej do ludności niemieckiej. Oficjalna publikacja spisu umieściła osoby obcojęzyczne w rubryce pt. ‘osoby nie mówiące po niemiecku’ (*nicht Deutsch sprechende Personen*), a więc znające język niemiecki osoby „dwujęzyczne” nie pasowały do niej i tym samym milcząco uznano je za Niemców – por. PS, t. 5, np. s. 224-225.

trudności korektura dla tego roku jest o tyle łatwiejsza, że spis oparty został na solidniejszych już metodach spisowych oraz zachowały się dane porównawcze z lat 1852, 1855, 1858 i 1867. Ważne jest również, że w przypadku trzech pierwszych spośród nich wyszczególniona została w regencji gdańskiej grupa tzw. osób „dwujęzycznych”.

Spisy powszechne z lat 1890–1910, które uwzględniały regularnie grupę osób „dwujęzycznych”, stanowią w porównaniu z rezultatami wcześniejszymi o wiele solidniejszą podstawę naszych szacunków. Co do przynależności narodowej tej grupy nie można wysuwać żadnych wątpliwości, gdyż zastosowana procedura spisowa wskazywała jednoznacznie, że chodzi tu o osoby znające język niemiecki, których język ojczysty był jednak inny: polski, kaszubski, serbski, litewski, duński itd. O dodatkową znajomość języka niemieckiego (i żadnego innego) pytano wyłącznie osoby posługujące się nieniemieckim językiem ojczystym. Zasadniczym utrudnieniem jest jednakże fakt, że napięte stosunki narodowościowe w państwie pruskim czyniły owe spisy narzędziem walki z mniejszościami narodowymi i w związku z tym wyniki ich, a zwłaszcza spisu z roku 1910, traktować trzeba z dużą ostrożnością. W latach tych pytano, przynajmniej teoretycznie, każdą osobę o jej mowę ojczystą, co powinno było od strony technicznej zwiększyć wiarygodność spisów. Zebrane dane „poprawiane” jednak były przez personel spisowy, przede wszystkim nauczycieli, a dalej na kolejnych stopniach administracji, aż do nadprezydenta prowincji.

Na powstałe w ten sposób zafałszowania zwrócił jednoznacznie uwagę Ludwig Bernhard w bardzo rzeczowym artykule z roku 1914²³. Zaakcentował on m.in. całkowitą nieprzydatność osiągniętych wyników w sprawie określenia zasięgu języka kaszubskiego czy „mazurskiego”, gdyż dane liczbowe dotyczące Kaszubów wzrastały w regencji gdańskiej o kilkadziesiąt tysięcy wraz ze zwiększeniem nadzoru i agitacji ze strony władz (w roku 1900 i 1910), by następnie spaść o podobną liczbę, kiedy brakowało takich przeciwdziałań (w roku 1890) lub kiedy strona polska prowadziła wzmożoną własną kontragitację (w roku 1905). Kaszubi podawali w tym ostatnim wypadku przeważnie język polski jako mowę ojczystą. Dodatkowo sytuację utrudnia fakt, że w opublikowanych tabelach z 1890 i 1905 roku dane o językach kaszubskim, polskim i „mazurskim”

²³ L. Bernhard, *op. cit.* Autor cytuje na s. XVII zarządzenia dla administracji w sprawie postępowania w czasie spisów. Wynika z nich, że personel spisowy (przede wszystkim nauczyciele) zobowiązany był sprawdzić wpisy i nawet z pomocą policji ustalić stan faktyczny (czy poszczególne osoby władają językiem niemieckim). Władze miejscowe musiały dostarczony materiał spisowy dokładnie sprawdzić oraz usunąć „błędy i braki”. Landraci oraz nawet prezydenci regencji byli odpowiedzialni za przebieg spisu i jego „odpowiednie” wyniki (np.: „Den Landräten ist unbedingt zur Pflicht zu machen, sich einer genauen Durchsicht der Zählpapiere auch bezüglich der **Sprachenangaben** zu unterziehen und nötigenfalls örtliche Nachprüfungen zu veranlassen”).

podano łącznie w jednej rubryce. Dotarcie do liczb dotyczących tylko języka kaszubskiego wymagało od autora dodatkowych obliczeń.

Podobne wahania między stanem języka kaszubskiego i polskiego występują także w statystyce dzieci szkolnych, od 1891 roku począwszy. Wyniki ulegają jednak innym zmianom niż dane spisów powszechnych. W regencji gdańskiej język kaszubski (oraz kaszubski i niemiecki) w 1891 roku podało 3673 dzieci, a w 1896 roku o wiele mniej bo tylko 95 dzieci. W latach następnych przygniatająca większość uczniów kaszubskich podawała już regularnie swój język do formularzy, i tak w 1901 roku – 20 124 dzieci, w 1906 – 22 241 i w 1911 roku – 24 589 dzieci. W powiatach chojnickim i człuchowskim z regencji kwidzyńskiej język kaszubski w spisach szkolnych uwzględniono dopiero w 1901 roku. Doliczono się wtedy 3419 dzieci mówiących po kaszubsku. W roku 1906 wynotowano ich już znacznie więcej, bo 6125, a w 1911 roku – 5885 dzieci. Poczynając od 1901 roku, statystyka szkolna oddawała więc stosunkowo dokładnie zasięg języka kaszubskiego, a i proporcje pomiędzy uczniami kaszubskimi i niemieckimi były o wiele bardziej wiarygodne niż proporcje ze spisów powszechnych. Z tych to względów nie można pominąć tych danych przy przeprowadzaniu korekty wyników spisów powszechnych.

W literaturze przedmiotu istnieje kilka propozycji wykorzystania statystyki szkolnej do obliczania proporcji dotyczących ogółu ludności. Ponieważ polskie i kaszubskie rodziny posiadały z reguły więcej dzieci niż rodziny niemieckie, zaleca się, aby proporcje dla wszystkich mieszkańców powiększyć o 2-3% na korzyść ludności niemieckiej. Drugą możliwością jest uznanie proporcji ze statystyki szkolnej jako odpowiednich również dla całej populacji poszczególnych powiatów, ze względu na to, że wyniki spisów szkolnych także (choć w wyraźnie mniejszym stopniu) sporządzane były tendencyjnie²⁴. Wskazują na to same rezultaty, które w wielu miejscach odnotowują niezrozumiały demograficznie wzrost liczby uczniów niemieckich albo gwałtowne zwiększenie się stanu dzieci „dwujęzycznych”. Dla kariery nauczycieli, którzy przeprowadzali te spisy, było w tamtym okresie niezmiernie ważne, aby mogli na podstawie wyników spisowych wykazać się postępami „niemczyzny” i germanizacji. Z porównania danych poszczególnych spisów szkolnych wynika, że ewentualne, politycznie uwarunkowane, ingerencje korygujące były w tym przypadku jednak o wiele mniejsze niż w spisach powszechnych.

Zastosowane tutaj szacunki biorą za podstawę dane procentowo najbardziej korzystne dla dzieci kaszubskich i polskich. Naszym zdaniem przedstawiają one (dla lat 1886–1911) najprawdopodobniej stosunki narodowościowe

²⁴ Proponuje to Adam Galos: A. Galos, *Jeszcze jedna statystyka ludności polskiej (Ankieta kościelna z 1889 r.)*, „Sobótka”, t. 17, 1962, s. 404-405.

najbardziej zbliżone do rzeczywistości²⁵. Dla poszczególnych powiatów zostały wzięte pod uwagę również dodatkowe uwarunkowania, m.in. wyniki statystyki wyznaniowej.

Stosunki językowe panujące w powiatach regencji koszalińskiej w XIX i na początku XX wieku dokładnie przeanalizował Zygmunt Szultka w cytowanym już wielokrotnie artykule z 1996 roku²⁶. Obok statystyki językowej wykorzystał on również relacje badaczy terenowych oraz sprawozdania pastorów i urzędników z tamtych czasów. Analizował, kiedy usuwano język polski z poszczególnych szkół i parafii. Z tego to powodu nasz opis jest w pewnym sensie wtórny, a oryginalnym wkładem jest jedynie propozycja korekty danych spisowych.

Powiat bytowski (początkowo połączony z powiatem lęborskim), leżący na południe od powiatu lęborskiego i słupskiego (ewentualnie słupeckiego – jak używa tej nazwy Zygmunt Szultka), na zachód od powiatu kościerskiego i na północ od powiatu chojnickiego był terenem rolniczym niezbyt gęsto zaludnionym. Wzrost liczby ludności w XIX wieku był umiarkowany, a w okresie 1867–1890 roku doszło nawet do spadku liczby mieszkańców. Przeważali tam ewangelicy (75-80%), natomiast katolicy tworzyli dosyć silną mniejszość, wyrażającą się liczbą około 20% w I połowie XIX wieku oraz ponad 25% w 1910 roku. Ludność żydowska liczyła około 2% ogółu mieszkańców²⁷. Należy sądzić, że uwzględniana w spisach ludność polsko- i kaszubskojęzyczna w ogromnej większości była w rzeczywistości ludnością kaszubską.

Dane urzędowe (tabela 1) wskazują, że ludność kaszubska około 1827 roku w obydwu, połączonych wtedy powiatach, stanowić miała ponad 11% ogółu mieszkańców. Powyżej udowodnione zostało, że spis z 1827 roku nie ujął Kaszubów i Polaków, którzy znali język niemiecki i uczestniczyli z konieczności w mszach w języku niemieckim. Liczba ich powinna być powiększona i nasza propozycja wynosi około 15-20%, a w liczbach absolutnych 5,5-6 tysięcy osób dla obydwu powiatów. Propozycja ta mimo wszystko bierze pod uwagę dane urzędowe (i sposób przeprowadzania spisów w porównaniu z innymi powiatami). Dla terenu z późniejszego powiatu bytowskiego wypadaloby wtedy 2600-2700 osób, stanowiących około 20% ogółu ludności.

²⁵ Por. W. Heidn, *Konfession und Muttersprache in den Volksschulen Westpreußens. Auf Grund der Schulstatistik aus dem Jahre 1911*, „Westpreußen-Jahrbuch“, t. 17, 1967, s. 70-75. Autor stwierdza, że statystyka szkolna oddaje prawdziwy obraz rzeczywistych stosunków narodowych na terenie Prus Zachodnich. „Es steht daher fest, daß diese Statistik ein wahrheitsgetreues Bild der tatsächlichen Verhältnisse ergibt“ (s. 70). Poprzez to stwierdzenie chciał on jednak udowodnić, że na terenie Prus Zachodnich jako całości dominowali Niemcy.

²⁶ Z. Szultka, *op. cit.*, s. 23-70.

²⁷ Por. dane w: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 164.

Tabela 1.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. bytowskim w latach 1827–1905

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim/ kaszubskim	dwujęzyczni
1827*	34 149	30 249	3800	—
1843	17 373	15 627	1746	—
1849	19 378	17 544	1834	—
1858	22 119	18 022	4097**	—
1861	22 764	19 913	2851	—
1867	24 864	22 504	2360	—
1890	23 712	20 575	3089	46
1900	26 021	22 146	3672	197
1905	27 152	22 624	4506	21
1910	28 151	—	—	—

* – W 1827 roku istniał wspólny powiat (okręg) bytowsko-łęborski.

** – W 1858 roku podana liczba jest jednocześnie liczbą katolików.

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten im preußischen Staat 1815–1914. Die preußische Sprachenstatistik in Bearbeitung und Kommentar* (Quellen zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas, t. 3), Marburg 1998, s. 164.

Natomiast Zygmunt Szultka, analizując daty likwidacji polskich nabożeństw i usuwania języka polskiego ze szkół, doszedł do wniosku, że na początku XIX wieku na terenie okręgu łęborsko-bytowskiego mogło mieszkać 14 200 Kaszubów (prawie 55% ludności), a około 1830 roku – 9500 Kaszubów (czyli prawie 28% mieszkańców, którzy stanowili około 37% w części bytowskiej, a 20% w części łęborskiej). Większość z nich była wyznania ewangelickiego²⁸. Dane te wskazywałyby, że na początku XIX wieku, w ciągu 30 lat nieomalże połowa Kaszubów uległa germanizacji, co wydaje się mało prawdopodobne.

Pierwszy powszechny spis językowy z 1861 roku przyniósł dane wskazujące, że 12,5% ludności powiatu bytowskiego mówiła w języku polskim, a raczej kaszubskim. Wyniki z sąsiednich lat są z reguły niższe, poza spisem z 1858 roku, ale w tym wypadku podano liczbę katolików (18,5%). Znając sposób przeprowadzenia spisu z 1861 roku, jesteśmy zmuszeni skorygować te dane. Uważamy, że Kaszubi stanowili około 16-18% ogółu mieszkańców, czyli 3800-4000 osób. Zygmunt Szultka opowiada się za liczbą około 6 tysięcy osób (2400 ewangelików i 3500 katolików) dla 1850 roku, co dawać miało 28% ogółu, czyli prawie 10% mniej niż około 1830 roku²⁹.

²⁸ Z. Szultka, *op. cit.*, s. 27 i 55.

Tabela 2.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. bytowskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	4343	3661	498	184
1891	4052	3423	449	180
1896	4282	3592	541	149
1901	4887	4092	619	176
1906	5164	4187	776	201
1911	5324	4028	1005	291

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 164.

W przypadku następnych spisów językowych możemy dokonać korekty na podstawie wyników spisów szkolnych (tabela 2). W 1890 roku osoby mówiące po polsku i kaszubsku stanowiły 13,2%, w 1900 – 14,9%, a w 1910 roku – 16,7% ogółu mieszkańców powiatu bytowskiego. Tendencja jest wyraźnie wzrostowa. Podobnie wzrastała liczba katolików, wynosząc 19,3% w 1890, 23,8% w 1905, a w 1910 roku osiągając odsetek 25,8%.

W latach 1886–1911 wzrastał także odsetek uczniów mówiących po kaszubsku i po polsku. W 1886 wynosił on 15,7%, w 1891 – 15,5%, w 1901 – 16,3%, w 1906 – 18,9%, a w 1911 roku – nawet 24,3%. Na podstawie tych liczb należy przypuszczać, że w 1890 roku odsetek Kaszubów (i w nikłej liczbie Polaków) wynosił 15-16%, czyli 3700-3800 osób. Zygmunt Szultka dla 1875 roku oszacował 4 tysiące Kaszubów (w tym zaledwie 500 ewangelików) – czyli 16,5%³⁰. Szacunek ten niewiele różni się od naszej propozycji i wskazuje, że zdecydowana większość ewangelickich Kaszubów uległa już germanizacji.

Dla roku 1910/1911 przyjąć można, że ludność kaszubska stanowiła ponad 20% (5700-5800) ogółu mieszkańców, a możliwe, że nawet 24% (6100 osób). Zygmunt Szultka opowiada się dla 1905 roku za szacunkiem 20%, co dla tego roku dawało 5400 osób³¹. W tym ostatnim przypadku obydwie oceny są w zasadzie identyczne (nasza nawet trochę wyższa), a mniejsza liczba osób dla 1905 roku wynika z tego, że do 1910 roku podniosła się ogólna liczba ludności, a w tym także odsetek katolików i ludności kaszubskojęzycznej.

²⁹ Tamże, s. 60.³⁰ Tamże, s. 63.³¹ Tamże, s. 66-67.

Powiat lęborski położony był na północ od powiatu bytowskiego, pomiędzy powiatem słupskim na zachodzie i wejherowskim na wschodzie. Liczba ludności była tam około dwa razy większa niż w powiecie bytowskim. Tempo wzrostu było podobne w obydwu powiatach. W powiecie lęborskim niedostrzegalny był spadek liczby ludności w latach 1867–1890, ale wzrastała ona minimalnie. Odsetek katolików był niższy niż w powiecie bytowskim. W 1849 wynosił 5,2%, w 1890 – już 8,7%, a w 1910 roku – nawet 10,8%. Ludność żydowska stanowiła około 1% ogółu ludności (najwięcej w połowie wieku), ale w 1910 roku zaledwie 0,6%³². Ewangelicy stanowili zdecydowaną większość mieszkańców – najmniej w 1910 roku – 88,4%. Podobnie jak w powiecie bytowskim także w powiecie lęborskim ogromna większość ludności kaszubsko-polskiej zaliczała się do Kaszubów.

Tabela 3.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. lęborskim w latach 1827–1905

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1827*	34 149	30 249	3800	—
1843	32 082	29 082	3000	—
1849	35 593	33 029	2564	—
1858	38 862	38 314	548	—
1861	40 237	39 446	791	—
1867	42 979	42 073	906	—
1890	43 517	41 189	2033	283
1900	45 992	43 415	2354	200
1905	49 827	46 756	2894	157

* – W 1827 roku istniał wspólny powiat bytowsko-lęborski.

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 167.

W 1827 roku, jak już wspomnieliśmy powyżej, we wspólnym powiecie bytowsko-lęborskim miało być 11,1% ludności kaszubskiej. Należy przyjąć, że na terenie późniejszego powiatu lęborskiego stanowili oni najprawdopodobniej około 15% ludności, czyli ponad 3 tysiące osób. Szacunek Zygmunta Szultki nie został podany dla terenu powiatu, ale można sądzić, że dla 1830 roku oceniał liczebność Kaszubów na tym terenie na około 5 tysięcy (23%).

Jak ukazują dane z tabeli 3, odsetek Kaszubów w następnych latach wyraźnie spadał. W 1843 roku wynosić miał jeszcze 9,4%, a w 1849 roku – 7,2%.

³² Zob. L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 167.

Potem był już znikomy i spis z 1861 roku wykazał jedynie 2% ludności polskojęzycznej. Powinien on jednak zostać podniesiony i szacujemy, że w 1861 roku wynosił nawet 10%, co dawało około 4 tysięcy Kaszubów w powiecie lęborskim. Zygmunt Szultka szacuje natomiast dla 1850 roku około 13-14% ludności kaszubskiej, czyli 4700-4800 osób. Różnice między szacunkami nie są już takie duże, jak dla okresu wcześniejszego.

Tabela 4.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. lęborskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	7907	7505	280	122
1891	7889	7449	278	162
1896	8272	7744	259	269
1901	8262	7710	336	216
1906	9356	8655	418	283
1911	10 013	9185	464	364

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 167.

Spisy w latach 1890–1905 ukazały wyższe odsetki ludności kaszubskiej ze wzrastającą tendencją – od 5,3% w 1890 do 6,1% w 1905 roku. Odsetki dla uczniów szkół elementarnych były podobne – od 5,6% w 1891, do 7,5% w 1906 i 8,3% w 1911 roku. Dane te pozwalają ocenić, że w 1890 roku zamieszkiwać tam mogło 6% Kaszubów (2600 osób), natomiast w 1910 roku 8% (4200 osób). Szacunki Zygmunta Szultki nie odbiegają daleko od tych propozycji. Dla 1875 roku proponuje on liczbę 3 tysięcy Kaszubów (7%), a dla 1905 roku – 3700 (7,5%)³³.

Dane językowe dla **powiatu słupskiego**, leżącego na zachód od powiatu lęborskiego są jeszcze bardziej niepewne. Był to powiat z ogromną przewagą ewangelików. Ich odsetek w 1821 roku wynosił 99,4%. Później odsetek ten się zmniejszał. W 1871 roku stanowili oni 97,6% mieszkańców, katolicy zaledwie 0,6%, a ludność żydowska – 1,2%. Z kolei w 1910 roku, licząc razem powiat miejski i wiejski, ewangelicy stanowili 96,6%, katolicy – 2,1%, a Żydzi jedynie 0,6% (prawie wszyscy w powiecie miejskim)³⁴. Wzrost odsetka katolików był tutaj mniejszy niż w innych powiatach, ale ogólna liczba ludności wzrastała

³³ Z. Szultka, *op. cit.*, s. 63-66 i 67-68.

³⁴ Por. L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 172.

bardzo szybko. Doprowadziło to do podziału powiatu na miejski i wiejski po 1900 roku. W powiecie tym także wszystkie osoby polsko- i kaszubskojęzyczne należą w zasadzie zaliczyć do Kaszubów.

Tabela 5.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. słupskim w latach 1827–1905

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1827	46493	46213	280	—
1843	65842	64952	890	—
1849	72278	70265	2013	—
1858	80041	79805	236	—
1861	83849	83815	34	—
1867	90355	90118	237	—
1890	98762	98294	322	116
1900	102603	102162	297	86
1905	76478	75875	547	12
1905 miasto	31037	31037	48	52

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 172.

Dla 1827 roku spis administracyjny władz regencji koszalińskiej wykazał tylko 280 osób polskojęzycznych (0,6%) w powiecie słupskim (tabela 5). Jest to liczba wyraźnie zaniżona, co potwierdzają m.in. dane z 1843 (1,4%) i 1849 roku (2,8%). Nasza ocena to 5% ludności kaszubskiej, czyli 2300-2400 osób. Szacunek Zygmunta Szultki jest znacznie wyższy. Przypuszcza on, że około 1830 roku w powiecie słupskim (słupeckim) mieszkało 15% Kaszubów, czyli około 8 tysięcy osób rozumiejących po kaszubsku, z których część miała już nie używać tego języka jako języka potocznego³⁵.

Spis powszechny z 1861 roku wykazał zaledwie 34 osoby niemówiące po niemiecku (0,04%). Jest to liczba zdecydowanie zaniżona i przypuszczamy, że w powiecie mieszkało wtedy około 2500 Kaszubów, stanowiących około 3% ogółu ludności. Zygmunt Szultka szacuje dla 1850 roku około 4 tysiące ludności kaszubskiej, czyli 5,5%, która zamieszkiwała parafie: głowczycką, cecenowską, gardneńską i smołdzińską³⁶.

³⁵ Z. Szultka, *op. cit.*, s. 58.

³⁶ Tamże, s. 62.

Tabela 6.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. słupeckim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	17 697	17 697	0	0
1891	16 581	16 547	18	16
1896	17 066	17 022	18	26
1901	14 647	14 597	36	14
1901 miasto	2903	2901	0	2
1906	15 231	15 161	50	20
1906 miasto	3755	3745	5	5
1911	15 195	15 118	57	20
1911 miasto	4237	4232	0	5

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 172.

Dla naszych ocen dla 1890 i 1910 roku wykorzystać możemy, obok solidniejszych już rezultatów spisów powszechnych, także dane ze spisów szkolnych. Wszystkie te dane jednak wskazują na niewielkie liczby ludności kaszubskiej. Najwyższe ze wskaźników nie sięgają nawet 1%. Ostrożnie oceniając, przypuszczamy, że w 1890 roku w powiecie mieszkało 2% Kaszubów (2000 osób), a w 1910 roku – 1% (1200 osób). Zygmunt Szultka uważa, że zdecydowana większość ewangelickich Kaszubów z tego powiatu uległo germanizacji i dla 1875 roku szacuje ich liczbę już tylko na 2300 osób (2,5%), natomiast dla 1905 roku – na 1600 osób (1,5%). Wśród nich miało być coraz więcej napływowych katolików (600 osób). Ewangelicy Kaszubi mieszkali głównie w Izbicy i Klukach³⁷. Te dwa ostatnie szacunki nie odbiegają daleko od naszych ocen dla 1890 i 1910 roku.

Powiat wejherowski (od 1887 roku podzielony na wejherowski i pucki), leżący na północnym skraju regencji gdańskiej, należał do obszarów zamieszkałych przez nikłą liczbę ludności polskiej. Prawie 100% osób mówiących, według danych spisowych, po polsku względnie po kaszubsku należy tutaj zaliczyć do Kaszubów. Na takie postępowanie wskazują dane zebrane przez Stefana Ramułta oraz wyniki spisów dzieci szkolnych z lat 1901–1911³⁸. W związku

³⁷ Tamże, s. 66 i 68-69.³⁸ Por. S. Ramułt, *op. cit.*, s. 41-72. W 1892 r. odsetek Polaków wynosił wg niego w powiecie puckim 0,15% i w powiecie wejherowskim 0,2%. Zob. też PS, t. 176/2, s. 300-301; t. 209/3, s. 326-327 oraz t. 231/2, s. 378. Odsetki dzieci polskich wynosiły wg danych urzędowych odpowiednio: Puck – 2%, 0% i 3,2% oraz Wejherowo – 9,6%, 3,1% i 1,8%. Odsetki dla ogółu

z tym, prowadząc korektę, konieczne jest zsumowanie oficjalnych danych dotyczących języka polskiego i kaszubskiego razem z tzw. osobami „dwujęzycznymi”.

Powiat wejherowski odróżniał się od powiatów z regencji koszalińskiej tym, że przeważała w nim ludność wyznania katolickiego. W 1821 roku stanowiła ona ponad 75% mieszkańców, w 1871 – 74,5%, natomiast w 1910 roku (w obydwu powiatach: puckim i wejherowskim) – 73,6%. Teren ten, zwłaszcza obszar nowego powiatu wejherowskiego³⁹, należał do wyjątków, gdyż w ogromnej większości badanych tu powiatów odsetek katolików wyraźnie wzrastał na przełomie XIX i XX stulecia. Przyczyną tej anomalii była najprawdopodobniej działalność osadnicza Komisji Kolonizacyjnej (Ansiedlungskommission), finansującej osadnictwo ludności niemieckiej wyznania luteranckiego⁴⁰.

Dla powiatu wejherowskiego zachowało się wyraźnie więcej danych językowych niż dla powiatów z regencji koszalińskiej. Dla naszych szacunków ważne jest również to, że w 1837, 1852, 1855 i 1858 roku podano liczby dla tzw. osób „dwujęzycznych”. Rezultaty spisowe prezentuje tabela 7.

Tabela 7.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. wejherowskim w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	35250	15334	19916	—
1834	37072	18848	18224	—
1837	39782	9265	14424	16093
1852	48211	9793	20566	17852
1855	49735	10178	21267	18290
1858	52657	10637	21176	20239
1861	55053	31877	23176	—
1867	60218	25608	34610	—
1890	41660	18365	22234	1050
1900	49043	22660	25615	747
1905	55587	27048	27358	1160
1910	61620	30932	29612	1049

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 99.

ludności ze spisów powszechnych dla języka polskiego były dla obydwu powiatów o wiele wyższe i jedynie w powiecie puckim w 1900 (0,19%) i w 1905 r. (0,22%) odsetki te były również minimalne. Dokładne dane urzędowe dla tego powiatu w: L. Belzyt, *Liczebność...*, cz. I, s. 86.

³⁹ W powiecie puckim odsetek katolików w 1910 roku był wyższy i wynosił 79,4%.

Według wyników spisów pruskich w 1831 roku Kaszubi stanowić mieli 56,7%, natomiast w 1834 roku – zaledwie 49,2% ogółu ludności. Już jednak w 1837 roku wraz z osobami „dwujęzycznymi” spis wykazał 76,7% ludności polskojęzycznej. W następnych latach odsetek ten był jeszcze wyższy: 79,7% w 1852, 79,5% w 1855 i 79,8% w 1858 roku. Ogólnopruski spis z 1861 roku wykazał jedynie 42,1% ludności kaszubskiej, ale w 1867 roku – 57,5%. Są to dane wyraźnie zaniżone, które wliczały wszystkie lub większość tzw. osób „dwujęzycznych” do grupy niemieckiej. Próbując ustalić rzeczywiste stosunki narodowościowe, można dojść do wniosku, że Kaszubi w 1831 roku stanowili około 78% ogółu ludności (27 500 osób), a w 1861 roku – nawet 79-80% (43 500 – 44 000 osób). Ponieważ odsetek katolików był mniejszy (72-74%), liczby te wskazują, że po kaszubsku mówiło jeszcze wtedy kilka tysięcy ewangelików.

Tabela 8.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. wejherowskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	6805	2447	3887	471
1891	6959	2681	3673	605
1896	7573	2926	3724	923
1901	8547	3424	4214	909
1906	9546	3646	4817	1083
1911	10389	3855	5456	1078

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 99.

Dokonując korekty dla lat 1890 i 1910, możemy podeprzeć się dodatkowo statystyką szkolną. Według spisu powszechnego z 1890 roku Kaszubi stanowić mieli 60,8%, ale w następnych latach odsetki były niższe, co jest nietypowym zjawiskiem na badanym terenie. W 1900 roku udział ich wynosił 59,1%, a w 1910 – tylko 55,8%. Dane dla uczniów szkół elementarnych także nie ukazują specjalnego wzrostu odsetek osób kaszubsko- i polskojęzycznych:

- w 1886 roku – 64%,
- w 1891 roku – 61,5%,

⁴⁰ Podobne zjawisko odnotowane zostało w powiatach Gniezno, Wągrowiec i Żnin regencji bydgoskiej, gdzie Komisja Kolonizacyjna była również szczególnie aktywna – por. A. Brożek, *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886-1918*, Poznań 1989, s. 228 oraz W. Jakóbczyk, *Hakata w latach 1901-1914*, w: A. Galos, F.H. Gentzen i W. Jakóbczyk, *Dzieje Hakaty*, red. J. Pajewski, Poznań 1966, s. 283.

- w 1896 roku – 61,4%,
- w 1901 roku – 59,9%,
- w 1906 roku – 61,8% oraz
- w 1911 roku – 62,9%.

Zestawienie to sugeruje, że w 1890 roku Kaszubi (wraz z nielicznymi Polakami) stanowili w pomniejszonym powiecie wejherowskim około 61-62% mieszkańców (25 500 osób), a w 1910 roku – 62-63% (38 500 osób), co dawało im wyraźną przewagę nad ludnością niemiecką w większości wyznania ewangelickiego.

Powiat pucki powstał w wyniku reformy administracyjnej z 1886 roku, wprowadzonej od stycznia 1887 roku. Pierwsze dane dla nowego powiatu pochodzą już z 1886 roku (dla uczniów szkół elementarnych). Objął on wschodnie tereny powiatu wejherowskiego. Jego powierzchnia była podobna do nowego powiatu wejherowskiego, ale w tym ostatnim było około dwa razy więcej ludności. Odmienne od powiatu macierzystego w powiecie puckim liczba ludności przez 20 lat wzrosła w niewielkim stopniu. Powiat pucki odróżniał się od wejherowskiego także większym odsetkiem katolików oraz ludności kaszubskiej. Wyniki spisów powszechnych prezentuje tabela 9.

Tabela 9.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. puckim w latach 1890–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1890	24060	7391	15919	743
1900	25216	7702	17353	159
1905	25701	7629	17906	161
1910	26548	7970	18308	253

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 99.

W powiecie puckim udział ludności kaszubskiej (ludności polskiej nie było tam praktycznie wcale) w świetle spisów pruskich wyniósł w 1890 roku 69,3%, w 1900 – 69,5%, w 1905 – 70,3% oraz w 1910 roku – 70,0%. W przypadku tych danych należy zauważyć, że również w tym powiecie nie widać specjalnego wzrostu udziału ludności kaszubskiej.

Tabela 10.

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie puckim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	4499	1120	3052	327
1891	4401	1150	2844	407
1896	4729	1306	3058	365
1901	4730	1202	3171	442
1906	4940	1334	2889	717
1911	5196	1347	3403	443

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 99.

Podjmując próbę ustalenia stanu bliskiego do rzeczywistości, należy wziąć pod uwagę także statystykę szkolną (tabela 10). Odsetki uczniów kaszubsko- i polskojęzycznych były następujące:

- w 1886 roku – 75,1%,
- w 1891 roku – 73,9%,
- w 1896 roku – 72,4%,
- w 1901 roku – 74,6%
- w 1906 roku – 73% oraz
- w 1911 roku – 74,1%.

Na podstawie tego zestawienia można przyjąć, że w powiecie puckim ludność kaszubska około 1890 roku stanowiła 73% ogółu mieszkańców (17 500 osób), natomiast w 1910/1911 roku – około 74% (19 900 osób). Dla obszaru powiatu wejherowskiego i puckiego łącznie w latach 1890 i 1910 odsetek ludności kaszubskiej ocenić można na około 67% oraz ponad 66%. W porównaniu z rokiem 1830 i 1861 dostrzegalny jest wyraźny spadek tego odsetka o 13%, co z jednej strony wskazuje na germanizację Kaszubów, głównie wyznania ewangelickiego oraz na ożywioną akcję osiedleńczą na początku XX wieku ludności niemieckiej. Z drugiej strony warto jednak zauważyć, że liczebność tej ludności w ciągu 80 lat wzrosła dwukrotnie od około 28 do 58 500 tysięcy.

Powiat kartuski również był terenem zamieszkałym w większości przez Kaszubów. Znajdował się on na południe od powiatu wejherowskiego, a na wschód od powiatów bytowskiego i lęborskiego. Od południa graniczył z nim powiat kościerski, a od wschodu – gdański. Odsetek ludności polskiej był tam minimalny. Według Stefana Ramuła wynosił on w 1892 roku zaledwie 0,15%⁴¹.

⁴¹ S. Ramułt, *op. cit.*, s. 73.

W spisie powszechnym z 1900 roku tylko 136 osób podało język polski lub „mazurski” jako język ojczysty (0,2%), a przy tym 43 280 – język kaszubski (68,7%)⁴². W spisie szkolnym z 1901 roku żadne dziecko nie podało języka polskiego, w 1906 roku – zaledwie 175 uczniów (1,3%). Niewiele większy odsetek dla języka polskiego ukazał również spis powszechny z 1910 i spis szkolny z 1911 roku⁴³.

W powiecie tym przeważały zdecydowanie osoby wyznania katolickiego. W 1821 roku stanowiły one 74% mieszkańców, w 1871 – 71,7%, w 1890 – 73,1%, a w 1910 roku – już 78,1%. Ogólna liczba ludności wzrastała dosyć szybko od 23 600 w 1821 roku i około 29 tysięcy w 1831 roku do prawie 70 tysięcy w 1910 roku⁴⁴.

Tabela 11.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. kartuskim w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	29144	10895	18249	—
1834	29749	12906	16843	—
1837	31406	4994	16694	9718
1852	42371	9740	23567	9064
1855	45042	10900	24179	9963
1858	47622	11359	24243	12020
1861	51348	18608	32740	—
1867	55924	16378	39546	—
1890	59694	19627	39279	779
1900	62990	19564	43390	28
1905	66612	20203	46281	128
1910	69891	19319	50354	214

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 97.

Według danych urzędowych w 1831 roku Kaszubi stanowić mieli 62,6% wszystkich mieszkańców, a w 1834 roku – zaledwie 56,6%, przy czym ujęto jedynie osoby nieznające języka niemieckiego. Następny spis z 1837 roku

⁴² Por. PS, t. 177/3, s. 362-363.

⁴³ Por. dane urzędowe opublikowane w PS, t. 174/3, s. 300; t. 209/3, s. 326-327; t. 231/2, s. 378 oraz *Statistisches Jahrbuch...*, s. 20. Zestawienie danych urzędowych dla powiatu kartuskiego u L. Belzyt, *Liczebność...*, cz. I, s. 90 oraz idem, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 97.

⁴⁴ L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 97.

uwzględnia już tzw. osoby „dwujęzyczne” i wynika z niego, że ludność kaszubska stanowiła wtedy 84,1% ogółu ludności. Dane te wskazują na skalę tuszowania właściwego stanu stosunków narodowościowych. W następnych zachowanych spisach odsetek ten był już mniejszy: 77% w 1852, 75,8% w 1855 oraz 76,2% w 1858 roku.

Spisy powszechnie z 1861 i 1867 roku podały jeszcze niższe odsetki. Najmniejszy w 1861 – mianowicie 63,8%, a w 1867 roku – 70,7%. W obydwu tych wypadkach uwzględniono tylko Kaszubów nieznających języka niemieckiego, jak wynikało z nagłówka kolumny spisowej, a i tak spis z 1867 roku wynotował prawie 7% więcej ludności kaszubskiej (prawie 7 tysięcy osób). Na podstawie tych danych przyjąć można, że w 1831 roku Kaszubi stanowili około 84% ogółu mieszkańców (24 500 osób), a w 1861 roku – 76-77% (39 000 – 39 500 osób). Z danych tych wynika, że było wśród nich co najmniej około 3 tysięcy osób wyznania ewangelickiego.

Późniejsze spisy wykazały już niższe odsetki, przy czym według danych urzędowych dostrzegalny jest wyraźny wzrost udziału ludności kaszubskiej. W 1890 roku wynosił on 67,1%, w 1900 – 68,9%, w 1905 – 69,7%, natomiast w 1910 roku – 72,4%. Było to typowe zjawisko w większości polskich i kaszubskich powiatów zaboru pruskiego na przełomie XIX i XX wieku. Wynikało ono z większej rozrodczości rodzin polsko-kaszubskich oraz najprawdopodobniej również z większego odpływu Niemców na zachód (tzw. Ostflucht). Warto przypomnieć, że w latach 1890–1910 wzrósł również wyraźnie odsetek katolików (od 73,1% do 78,1%). Zjawiskiem niecodziennym w tym powiecie jest jednak to, że w tych latach według danych oficjalnych odsetek Kaszubów zwiększył się bardziej (o 5,3%) niż odsetek katolików (o 5%)⁴⁵.

Tabela 12.

Rezultaty spisów szkolnych w powiecie kartuskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	10247	3508	6099	640
1891	10565	3564	6669	332
1896	11177	3401	7351	425
1901	12024	3526	8253	245
1906	13765	3807	9328	630
1911	14534	3786	10213	535

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 97.

⁴⁵ Tendencje wzrostu polskiej świadomości narodowej Kaszubów obrazuje m.in. wykaz

Przy ocenie liczebności ludności kaszubskiej w latach 1890–1910 należy wziąć pod uwagę także dane dla uczniów szkół powszechnych. Uczniowie kaszubszy stanowili następujące odsetki:

- w 1886 roku – 65,8%,
- w 1891 roku – 66,3%,
- w 1896 roku – 69,6%,
- w 1901 roku – 70,7%,
- w 1906 roku – 72,3% oraz
- w 1911 roku – 74%.

Na podstawie tych rezultatów sądzić można, że wyniki spisów szkolnych z 1886 i 1891 roku są zaniżone, gdyż spis powszechny z 1890 roku podaje wyższe odsetki ludności kaszubskiej, co statystycznie nie powinno występować. Przyjąć można, że w 1890 roku odsetek Kaszubów wynosił 68% (zaledwie 0,9% więcej niż rezultaty oficjalne!), a natomiast w 1910 roku – 74% (czyli 1,6% więcej niż podają to dane spisu powszechnego). Z naszych obliczeń wynika, że od 1831 do 1910 roku odsetek Kaszubów zmniejszył się o około 10%, gdyż germanizacji ulegli prawie wszyscy Kaszubi-ewangelicy. Zaznaczyć jednak warto, iż w liczbach absolutnych nastąpił ich przyrost od 24 500 do 51 700, czyli ponad dwukrotnie.

Powiat kościerski położony był na południe od powiatu kartuskiego, na wschód od powiatu bytowskiego, na północ od powiatu chojnickiego i na zachód od powiatu starogardzkiego. W odróżnieniu od powiatów już przedstawionych występowało tam zwarte osadnictwo polskie i z tego względu problem podziału między ludnością kaszubską i polską przysparza tu więcej problemów. W niniejszym opracowaniu przyjęliśmy za Stefanem Ramułem proporcję podziału między Polakami i Kaszubami w ramach całego powiatu jak około 5 do 9. Ludność niemiecka oraz ewangelicka stanowiła tam większy odsetek niż w powiecie kartuskim czy wejherowskim. W 1821 roku było 55% katolików, w 1861 – również 55%, w 1871 – 57,6%, a w 1910 roku – już 62%.

abonentów gazet polskich i niemieckich w powiecie kartuskim już w latach 1862-1864. W pierwszym kwartale 1862 roku stosunek abonentów czterech najpopularniejszych gazet niemieckich i dwóch polskich („Przyjaciół Ludu” i „Nadwiślanin”) wynosił 137:61. W pierwszym kwartale 1863 roku pozostał on praktycznie bez zmian (130:57), natomiast w pierwszym kwartale 1864 roku wynosił już 140:175, przy czym liczba abonentów „Przyjaciół Ludu” wzrosła z 51 i 48 do 157 osób (wzrost o ponad 200%), a „Nadwiślanina” odpowiednio z 10 i 9 do 18 osób. Por. GStAPK, XIV. HA, Rep. A 189 (Landratsamt Carthaus), Nr. 3, Nachweisung von dem Zeitungs-Debit der Post-Anstalten im Kreise Carthaus.

Tabela 13.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. kościerskim w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	23120	13154	9966	—
1834	24215	16264	7951	—
1837	24540	7216	8850	8474
1852	32808	11749	13184	7875
1855	34718	12483	13811	8379
1858	36918	13653	14455	8775
1861	38767	18572	20195	—
1867	43056	21042	22014	—
1890	45947	21066	24003	862
1900	49821	22664	27019	134
1905	53726	23515	29898	309
1910	55976	23682	31719	568

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 93.

Urzędowe dane z 1831 roku poświadczały, że odsetek ludności kaszubskiej i polskiej miał wynosić 43,1%, a w 1834 roku – jedynie 32,8%! Zaprzeczyły temu dane z 1837 roku, gdyż według nich językiem polskim (a i kaszubskim) mówili wtedy 70,6% mieszkańców. Był to najwyższy wskaźnik dla tamtego okresu. W 1852 roku wynotowano 64,2% Polaków i Kaszubów, w 1855 – 63,9% oraz w 1858 roku – 63%. Dane z 1861 i 1867 roku były wyraźnie niższe, gdyż z zasady nie uwzględniały tzw. osób „dwujęzycznych”. Odpowiednie wskaźniki wynosiły 52,1% oraz 51,1%. Na podstawie tych liczb można przyjąć, że w 1831 roku ludność polsko-kaszubska stanowiła około 71% (16 500), w tym około 3500 wyznania ewangelickiego. Z tego Kaszubi liczyli prawdopodobnie 10 600 (46%), a Polacy 5900 osób (25%). Dla 1861 roku można szacować ten odsetek na około 64% (24 800), zawierający jeszcze około co najmniej 2800 ewangelików. W grupie tej było najprawdopodobniej 16 000 Kaszubów (41,3%) i 8800 Polaków (22,7%).

Podobnie jak w innych powiatach również w powiecie kościerskim oficjalne dane z lat 1890–1910 były niższe niż rezultaty wcześniejsze. Dla 1890 roku podano 54,1% ludności polskiej i kaszubskiej, dla 1900 – 54,5%, dla 1905 – 56,2%, a dla 1910 roku – 57,7%. Tendencja jest wyraźnie wzrostowa. Trend ten potwierdzają także rezultaty spisów szkolnych z lat 1886–1911.

Tabela 14.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. kościerskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	8440	3626	4264	554
1891	8295	3621	4434	240
1896	9056	3816	5059	181
1901	9745	4015	5571	159
1906	11169	4467	6369	333
1911	11714	4360	6743	614

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 93.

Odpowiednie odsetki uczniów polsko- i kaszubskojęzycznych przedstawiały się następująco:

- 1886 rok – 57,0%,
- 1891 rok – 56,3%,
- 1896 rok – 57,9%,
- 1901 rok – 58,8%,
- 1906 rok – 60,0% oraz
- 1911 rok – 62,8%.

Zaznaczyć warto, że wyraźnie wzrósł także udział katolików wśród mieszkańców powiatu. W 1890 roku wynosił on 58%, w 1905 – 60,3% i w 1910 – 62%. Na podstawie tych wszystkich danych przyjąć należy, że około 1890 roku odsetek ludności polsko-kaszubskiej w 1890 roku mógł wynosić 57% (26 200), a w 1910 roku – 62% (34 700). Oznaczało to spadek w porównaniu z 1831 rokiem o około 9%, co nie jest dużą liczbą. Przed pierwszą wojną światową grupa Kaszubów-ewangelików praktycznie przestała istnieć – uległa ona germanizacji, podobnie jak nieliczna ludność żydowska. W 1890 roku liczebność Kaszubów wynosiła około 16 900 osób, a Polaków 9300, czyli odpowiednio 36,7% i 20,3%. Z kolei w 1910 roku doliczyć się można 22 300 Kaszubów i 12 400 Polaków, czyli odpowiednio 39,9% i 22,1%. Wynikałoby z tych wyliczeń, że liczba Kaszubów w latach 1831–1910 wzrosła od około 10 600 do 22 300 osób.

W **powiecie gdańskim (górnym)** ludność kaszubska przeważała zdecydowanie nad ludnością polską, ale podobnie jak w powiatach z regencji koszalińskiej zamieszkiwany był on głównie przez Niemców, a ewangelicy stanowili znaczącą mniejszość. Stosunek Kaszubów do Polaków wynosił tutaj około 7 do 1. Do roku 1886 istniał tylko jeden powiat gdański, a potem został podzielony na dwie jednostki: powiat gdański dolny (Niederung) i górny (Höhe). W pierwszym z nich nie mieszkała prawie wcale ludność kaszubska i polska, dlatego też

pomijamy go w naszych rozważaniach. Powiat gdański (wiejski) był często pomniejszany na korzyść powiatu miejskiego, co utrudnia nasze obliczenia. Leżał on pomiędzy powiatami wejherowskim na północy, kartuskim na zachodzie, kościerskim i starogardzkim na południu oraz malborskim na wschodzie. Liczba ludności wzrastała tam dosyć szybko, co nie zawsze odzwierciedlała statystyka ze względu na kilkukrotne straty najbardziej zurbanizowanych osiedli na rzecz samego Gdańska. W 1821 roku, w dużym powiecie gdańskim ewangelicy stanowili ponad 64% ludności, a w 1871 roku – prawie 61%. W pomniejszonym powiecie gdańskim górnym w 1890 roku przeważała z kolei ludność katolicka – stanowiła 55,6%. W 1910 roku odsetek ten obniżył się nieznacznie i wynosił 54,6%.

Tabela 15.

Wyniki spisów urzędowych w pow. gdańskim w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	50065	47628	2437	—
1834	52726	50491	2235	—
1837	55082	45636	2310	7136
1852	64536	53412	2221	8903
1855	64591	53749	2239	8603
1858	66285	55398	2408	8479
1861	69242	61396	7846	—
1867	74919	68152	6767	—
1890*	39763	34359	4188	1199
1900*	53119	46114	5848	1117
1905*	50148	44113	5703	293
1910*	53506	47397	5746	325

* – Po podziale powiatu gdańskiego na górny i dolny, tutaj tylko powiat górny.
Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 94.

Dane urzędowe wskazują, że w 1831 roku grupa polskojęzyczna stanowiła tylko 4,9%, a w 1834 roku jeszcze mniej, bo 4,2%. Spisy z lat 1837–1858 uwzględniły także osoby „dwujęzyczne” i dlatego obraz ten uległ zmianie. W 1837 roku odsetek ten wyniósł 17,1%, w 1852 – 17,2%, w 1855 – 16,8%, a w 1858 roku – 16,4%. Z kolei powszechne spisy z 1861 i 1867 roku przyniosły niższe wskaźniki, a mianowicie odpowiednio 11,3% i 9%. Przy przeprowadzaniu korekty kierujemy się najwyższymi wskaźnikami, czyli 17% dla 1831 oraz podobnie 17% dla 1861 roku. Jeżeli chcielibyśmy uwzględnić to, że powiat w 1887 roku został podzielony, to na terenie utworzonego wtedy powiatu górnego, wcześniej – w 1831 roku – osoby kaszubsko- i polskojęzyczne stanowiły

około 32%, podobnie jak w 1861 roku – również 32%. Dawałoby to (w proporcji 7:1) około 7600 Kaszubów i 1100 Polaków w 1831 roku oraz 10 500 Kaszubów i 1500 Polaków w 1861 roku.

Rezultaty spisów z lat 1890–1910 nie są całkiem zrozumiałe statystycznie, gdyż zakłócone zostały przez pomniejszenie powiatu na rzecz Gdańska przed 1905 rokiem oraz przez wyraźne zafałszowania. W 1890 roku osoby kaszubsko- i polskojęzyczne w powiecie gdańskim górnym stanowiły 13,5%, w 1900 – 13,1%, w 1905 – 12%, a w 1910 roku – 11,4%.

Tabela 16.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. gdańskim górnym w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	7115	5581	965	569
1891	7096	5780	813	503
1896	7880	6499	773	608
1901	9353	7783	828	742
1906	9276	7648	906	722
1911	10122	8201	1172	749

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 94.

Dla przeprowadzenia korekty tych rezultatów musimy zwrócić uwagę na statystykę szkolną. Odsetki uczniów kaszubsko- i polskojęzycznych były tam następujące:

- w 1886 roku – 21,6%,
- w 1891 roku – 18,5%,
- w 1896 roku – 17,5%,
- w 1901 roku – 16,8%,
- w 1906 roku – 17,6% oraz
- w 1911 roku – 19,0%.

Kierując się powyższymi wskaźnikami, ocenić możemy, że ludność polska i kaszubska w powiecie gdańskim górnym zarówno w 1890, jak i 1910 roku stanowiła około 19% mieszkańców. Dawałoby to 7600 osób w 1890 roku – czyli 6700 Kaszubów (16,8%) i 900 Polaków (2,3%) oraz 10 200 osób w 1910 roku, a w tym 9000 (16,8%) Kaszubów i 1200 (2,2%) Polaków. Na podstawie tych liczb trudno o jednoznaczną konkluzję. Można mieć wątpliwości co do precyzji naszej korekty, gdyż powiat gdański górny był specyficznym obszarem. Bliskość dużego niemieckiego miasta, będącego siedzibą władz regencyjnych wpływała na większą podatność ludności kaszubskiej na działania germanizacyjne, a i naciski ze strony administracji były większe – co ukazują pośrednio wyniki spisów językowych. Należy założyć, że rzeczywista liczba Kaszubów była nieco większa niż nasze szacunki, przeprowadzone bądź co bądź jedynie

na podstawie źródeł urzędowych. Brakuje jednak dla tego powiatu szczegółowych danych, które umożliwiłyby dalej idące poprawki.

Ludność kaszubska w **mieście Gdańsku** tworzyła niewielką mniejszość narodową, a jej istnienie uzależnione było od ciągłego napływu Kaszubów z sąsiednich powiatów. Procesy germanizacyjne wśród tej grupy były o wiele szybsze niż na obszarze wiejskim i w małych miastach, w których przeważała niekiedy ludność kaszubska i polska. Obliczenia stanu absolutnego i procentowego Kaszubów w Gdańsku nie oddają w związku z powyższym tendencji rozwojowych charakterystycznych dla innych terenów. Gdańsk pozostawał w świadomości tej grupy zawsze stolicą Kaszub i chociażby z tego względu, jak również z powodu kompletności obliczeń, warto pokusić się nawet o niezbyt precyzyjne szacunki. Oficjalne liczby dotyczące Kaszubów w Gdańsku są tak niewielkie, że procentowe przedstawianie ich nie daje takiego obrazu jak w przypadku poprzednich powiatów⁴⁶. W mieście przeważali ewangelicy, ale katolicy stanowili wyraźną mniejszość w granicach 25-26%. Na przełomie XIX i XX wieku udział katolików wyraźnie wzrastał i w 1910 roku osiągnął 32,6%. W mieście mieszkało około 2-3 tysięcy Żydów. Liczba ta była stosunkowo stabilna, co powodowało, wraz ze wzrostem ludności, spadek udziału tej ludności. W 1821 roku stanowili oni 4,1%, w 1890 – 2,1%, a w 1910 roku – 1,4% ogółu mieszkańców.

Tabela 17.

Rezultaty spisów urzędowych w Gdańsku w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	54660	54660	—	—
1837	56257	56257	—	—
1852	61349	61349	—	—
1858	67652	67652	—	—
1861	72280	72256	24	—
1867	89311	89311	—	—
1890	120338	116179	2988	946
1900	140563	135216	3147	1758
1905	160090	154629	3065	2039
1910	170337	164343	3626	1895

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 95.

⁴⁶ Por. dane i oceny w: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 95; idem, *Liczebność...*, cz. II, s. 65 oraz idem, *Pruska statystyka...*, s. 81-82.

Ukazane w tabeli 17 wyniki nie umożliwiają dokonania korekty dla 1831 i 1861 roku, gdyż dane są zbyt ubogie. Możemy co najwyżej hipotetycznie założyć, że w Gdańsku także w 1831 roku (tak jak bez wątpienia również wcześniej) mieszkała ludność polska i kaszubska⁴⁷. Przyjmujemy, że stanowiła ona tak w 1831, jak również w 1861 roku około 3-5% ogółu mieszkańców. Oznaczałoby, że w 1831 roku w Gdańsku mogłoby mieszkać około 2200 osób kaszubsko- i polskojęzycznych, w gronie których było (w proporcji 5:1) 1900 (3,5%) Kaszubów i 350 (0,6%) Polaków. W 1861 roku w Gdańsku przebywało prawdopodobnie około 3000 takich osób, a z tego 2500 Kaszubów (3,5%) i 500 Polaków (0,7%). Zaznaczmy, że są to propozycje bez oparcia w konkretniejszych danych spisowych.

Dla okresu 1890–1910 roku istnieje już możliwość wykorzystania rezultatów ze spisów urzędowych. Ukazują one zadziwiająco stabilne odsetki, wynoszące 3,2-3,4%, przy gwałtownie wzrastającej ogólnej liczbie ludności miasta. Przy tak wysokim stanie populacji niewielki błąd procentowy dotyczyć mógł nawet kilku tysięcy osób. Przy tym rzeczywiście istnieje duże niebezpieczeństwo zaniżenia stanu Kaszubów, gdyż przybywająca tam ludność napływowa poszukująca pracy musiała przystosować się językowo oraz ogólnie kulturowo do rządzącej większości niemieckiej.

Tabela 18.

Rezultaty spisów szkolnych w Gdańsku w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	11562	11479	—	83
1891	12289	12200	—	89
1896	13799	13697	13	89
1901	14813	14533	55	225
1906	16983	16593	26	364
1911	18966	18473	20	472

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 95.

Odsetki uczniów kaszubskich i polskich, w świetle danych z tabeli 18 były niewielkie i do tego niższe niż w spisach powszechnych. W latach 1886–1896 utrzymywały się niezmiennie na poziomie 0,7%, aby w 1901 roku podnieść się na 1,9%, w 1906 – na 2,3%, a w 1911 roku – na 2,6%. Na podstawie tych danych,

⁴⁷ Por. S. Gierszewski, *Ku nowemu społeczeństwu (1815-1849)*, w: *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 r.*, Gdańsk 1978, s. 310-318, zwł. s. 314.

dodając pewną kwotę osób niewłaściwie ujętych w spisie, można założyć, że w 1890 oraz w 1910 roku ludność kaszubska i polska w Gdańsku stanowiła około 4-5% ogółu mieszkańców. Dawałoby to w liczbach absolutnych około 4500 (3,74%) Kaszubów i 900 (0,75%) Polaków dla roku 1890 oraz około 6400 Kaszubów (3,76%) i 1300 Polaków (0,76%) w 1910 roku.

Powiat chojnicki należał do największych powierzchniowo powiatów regencji kwidzyńskiej. Położony był pomiędzy powiatami: człuchowskim od zachodu, starogardzkim od wschodu, bytowskim i kościerskim od północy oraz złotowskim od południa. Do 1875 roku graniczył na południowym-zachodzie także z powiatem świeckim i na południu z powiatem bydgoskim z regencji bydgoskiej, a po tej dacie oddzielił go od nich nowo powstały powiat tucholski. W powiecie chojnickim, zarówno przed podziałem, jak i po przeważali katolicy. W 1821 roku stanowili oni 76,4% ogółu mieszkańców, w 1837 – 77,5%, a w 1871 roku – 74,9%. Po zmniejszeniu powiatu w 1875 roku katolicy nadal tworzyli większość, wyrażającą się w 1890 roku cyfrą 78,1%, w 1900 – 79,5%, a w 1910 roku – 81,2%. W ciągu 20 lat odsetek ten wzrósł o ponad 3%. Stosunkowo dużo było także ludności żydowskiej – od 2 do 3,5%. Na początku XX wieku udział jej obniżył się i w 1910 roku stanowiła ona zaledwie 0,7% ogółu mieszkańców⁴⁸.

Prowadząc nasze badanie, natrafiamy na trudność takiego rodzaju, że zachowane dane statystyczne sprzed roku 1890 nie ukazują w żadnym spisie liczby tzw. ludności „dwujęzycznej”, co utrudnia nasze szacunki dla lat 1831 i 1861. Ludność taka była zaliczana w dużym stopniu albo całkowicie do ludności niemieckojęzycznej, jak to miało miejsce w regencji koszalińskiej, a ponadto gdańskiej w 1831 i 1834 roku⁴⁹. Ze względu na istniejący od 1875 roku podział powiatu na dwie jednostki administracyjne: powiat chojnicki i tucholski, podjąć musieliśmy dodatkowe przeliczenia w sprawie rozdziału między Polakami i Kaszubami (w stosunku 1:3 w powiecie chojnickim). Założyliśmy przy tym, że na terenie należącym od 1875 roku do nowego powiatu tucholskiego nie mieszkała ludność kaszubska, a jedynie na terenie nowego powiatu chojnickiego. Wszystkie dane zostały więc dostosowane do stanu po 1875 roku, ażeby ułatwić porównanie wyników i szybciej dostrzec tendencje rozwojowe.

⁴⁸ Odpowiednie liczby zob. L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 107.

⁴⁹ Udowadniają to wyniki spisu z 1834 r. Zob. GStAPK w Berlinie, XX. HA (Oberpräsidium von Preußen), Rep. 2, Tit. 36, Nr. 11, Vol. 3, k. 116-119. W mieście Chojnice miało być zaledwie 60 osób mówiących po polsku (2%) – z pewnością bez osób „dwujęzycznych”, gdyż o wiele później w 1872 r., po prawie 40 latach wysiłków germanizacyjnych, które w miastach robiły największe postępy, stwierdzono w Chojnicach 21 katolików mówiących po polsku oraz 510 mówiących po polsku i niemiecku (tamże, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 5123, k. 50-51).

Tabela 19.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. chojnickim w latach 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	35050	12262	22788	—
1834	36879	16795	20084	—
1837	39331	17738	21593	—
1846	49364	21619	27712	—
1849	50659	22705	27954	—
1852	54334	24012	30322	—
1855	56188	25921	30267	—
1858	59465	27749	31716	—
1861	62083	28343	33740	—
1867	67981	32686	35295	—
1890	52483	24454	27106	909
1900	57952	26214	31087	640
1905	59694	26581	32704	387
1910	63723	28032	34917	753

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 107.

Dane urzędowe statystyki pruskiej wskazują, że w 1831 roku ludność kaszubska i polska stanowiła 65%, w 1834 już o wiele mniej, bo – 54,5%, a w 1837 roku – 54,9%. Rezultaty następnych spisów utrzymywały się na podobnym poziomie. W 1846 roku miało być tej ludności 56,1%, w 1849 – 55,2%, w 1852 – 55,8%, w 1855 – 53,9%, w 1858 – 53,3%, w 1861 – 54,3% oraz w 1867 roku – 51,9%. Warto tutaj zauważyć, że odsetek uczniów szkół elementarnych mówiących po polsku w 1858 roku w całym powiecie w świetle danych urzędowych wynosił 59,3%⁵⁰.

Porównując te liczby z sytuacją w regencji gdańskiej, być może należałoby je podnieść o 20, a nawet 30%. Nasza propozycja jest jednak znacznie skromniejsza. Dla 1831 roku proponujemy 70%, a dla 1861 – 60-62%. Dotyczy to dużego powiatu chojnickiego, natomiast dla terenu późniejszego, pomniejszonego powiatu założyć można, że w 1831 roku ludność kaszubska i polska stanowiła w 1831 roku około 66%, a w 1861 – około 58%. Dawałoby to około 11 400 Kaszubów (49,6%) i 3800 Polaków (16,5%) dla 1831 roku oraz około 17 700 Kaszubów (43,5%) i 5900 Polaków (14,5%) w 1861 roku.

⁵⁰ Na podstawie: GStAPK, XX. HA, Rep. 2, Tit. 36, Nr. 11, Vol. 6, k. 339. Dane tego rodzaju zachowały się tylko częściowo i nie posiadamy ich dla innych lat przed 1886 r.

Tabela 20.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. chojnickim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	9880	4653	4998	229
1891	10177	4411	5530	236
1896	11201	4696	6280	221
1901	11617	4717	6489	411
1906	12043	4451	7129	463
1911	12718	4799	7406	511

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 107.

Spisy językowe z lat 1890–1910 dotyczyły już pomniejszonego powiatu chojnickiego i dlatego nie musimy stosować tutaj żadnych dodatkowych przeliczników. W 1890 roku ludności kaszubskiej i polskiej miało tam być 53,3%, w 1900 – 54,7%, w 1905 – 55,4% oraz w 1910 roku – 56%. Próbując ocenić stan ludności polskiej i kaszubskiej w latach 1890–1910, powinniśmy zwrócić uwagę na rezultaty statystyki szkolnej (tabela 20). Odsetek uczniów, mówiących językiem kaszubskim i polskim przedstawiał się następująco:

- w 1886 roku – 52,9%,
- w 1891 roku – 56,7%,
- w 1896 roku – 58,1%,
- w 1901 roku – 59,4%,
- w 1906 roku – 63,0% oraz
- w 1911 roku – 62,3%.

Na podstawie tych wyników ocenić można, że w 1890 roku odsetek Kaszubów i Polaków wynosił około 57%, natomiast w 1910 roku – około 63%. W liczbach absolutnych znaczyłoby to, że w 1890 roku w powiecie chojnickim mieszkało około 22 400 Kaszubów (42,7%) oraz około 7500 Polaków (14,3%). Dla roku 1910 możemy założyć, że było tam 30 100 Kaszubów (47,2%) i 10 050 Polaków (15,8%).

Na koniec warto zwrócić uwagę na potwierdzone w dokumentach tendencje germanizacyjne władz pruskich. W piśmie z 14 sierpnia 1871 roku Oddział Spraw Wewnętrznych regencji kwidzyńskiej zwrócił się do Biura Statystycznego w Berlinie o przygotowanie dla zbliżającego się spisu formularzy także w języku polskim, w tym dla powiatu chojnickiego dla 35 000 osób. Podana liczba została następnie poprawiona na zaledwie 20 000⁵¹. W 1872 roku sporządzone zostało

⁵¹ GStAPK, XIV. HA (Regierung zu Marienwerder), Rep. A 181, Nr. 2205, k. 15. Zaznaczono

ponadto zestawienie informujące o języku używanym przez katolików w regencji kwidzyńskiej. W tabeli dla powiatu chojnickiego znajdujemy na marginesie uwagi do każdej parafii o stanie nabożeństw w języku polskim i niemieckim. Przy dużej liczbie tych notatek dodane zostały zalecenia zmniejszenia liczby nabożeństw polskich z korzyścią dla niemieckich. I tak przykładowo w parafii Brusy (Bruss), gdzie odbywały się nabożeństwa tylko w języku polskim, zalecano wprowadzić koniecznie (notwendig) nabożeństwo niemieckie raz na dwa miesiące. To samo polecano dla parafii Bielawy (Wielle) oraz dla parafii Czersk przy takiej samej sytuacji wyjściowej – koniecznie jedno niemieckie nabożeństwo w miesiącu. Warto zauważyć, że według oficjalnego zestawienia w parafii Brusy mieszkało jedynie 49 osób niemówiących po polsku (mniej niż 1%), w parafii Bielawy – 11 osób (0,2%) oraz w parafii Czersk 91 osób (1,9%). Zmiany te motywowano przede wszystkim liczbą tzw. osób „dwujęzycznych”, których językiem ojczystym był jednak również język polski. Odsetek ich w tych parafiach według tego samego źródła wynosił odpowiednio 12,8%, 5,6% i 13,9%⁵². Tendencja ograniczania, jeżeli było to tylko możliwe, nabożeństw polskich w kościołach katolickich jest tutaj wyraźna.

Powiat człuchowski leżał na obrzeżu terenu osadniczego Kaszubów. Ludność ta mieszkała zwarcie tylko w północnej i północno-wschodniej części powiatu, przede wszystkim w parafiach Borzyszkowo i Konarzyn. Rezultaty spisowe dla ludności polskojęzycznej dotyczą w zasadzie wyłącznie ludności kaszubskiej, gdyż ludność polska prawie że nie występowała w tym powiecie. Na wschodzie powiat człuchowski przylegał do powiatu chojnickiego, na południu do powiatu złotowskiego, natomiast na północy i na zachodzie do powiatów z regencji koszalińskiej: do bytowskiego, miastecckiego, bobolickiego i szczecinieckiego. Był to powiat, w którym przeważała ludność niemiecka oraz ewangelicka. Odsetek katolików był jednak również znaczny. W 1831 roku stanowili oni 40,1%, w 1871 – 41,1%, w 1890 – 44%, a w 1910 roku – nawet 47,9%. Jak widać, wzrost udziału ludności katolickiej nie dotyczył tylko powiatów, w których przeważała ludność polska i kaszubska. Ludność żydowska z kolei liczyła 3-4% mieszkańców, przy czym na początku XX wieku udział jej znacznie się pomniejszył – do około 1%⁵³.

tam, że ogromna większość mówiącej po polsku ludności w regencji nie potrafi czytać i pisać (zapewne po niemiecku). Karty spisowe we wsiach wypełniali nauczyciele. Problem ten dotyczył także spisów wcześniejszych. Istniało więc poważne niebezpieczeństwo zafałszowania danych o języku ludności wiejskiej.

⁵² Por. GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 5123, k. 50-51.

⁵³ Dane liczbowe por. L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 111.

Tabela 21.

Rezultaty spisów urzędowych w pow. człuchowskim 1831–1910

Rok	Ogół ludności	Mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1831	32611	27371	5240	—
1834	34558	27417	7141	—
1837	36327	32101	4226	—
1849	45701	39917	5784	—
1852	48413	42021	6392	—
1855	49906	43415	6491	—
1858	52716	45515	7201	—
1861	54821	47691	7130	—
1867	59522	52316	7206	—
1890	64946	56224	8717	194
1900	66077	56452	9425	0
1905	66317	55981	10180	194
1910	67157	56648	9906	582

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 111.

Według danych urzędowych w 1831 roku Kaszubi stanowić mieli zaledwie 16,1% ogółu mieszkańców. Już następny spis przyniósł znacznie wyższy rezultat. W 1834 roku miało ich być 20,7%, ale jednak w 1837 roku – już tylko 11,6%. Dodać można, że w świetle zachowanych dla tego powiatu danych o uczniach szkół powszechnych, prawie 22% z nich mówić miało w języku polskim⁵⁴. Ponieważ w każdym z tych spisów pominięto tzw. osoby „dwujęzyczne”, można założyć, że w 1831 roku Kaszubów mogło być nawet około 25%, czyli około 8100 osób, przy czym podkreślamy, że w tym przypadku różnice rezultatów spisowych są znaczne.

Następne spisy podały, że Kaszubi mieli stanowić w 1849 roku – 12,7%, w 1852 – 13,2%, w 1855 – 13%, w 1858 – 13,7%, w 1861 – 13% oraz w 1867 roku – 12,1%. Dodać tutaj można, że według posiadanych rezultatów spisów szkolnych w 1858 roku uczniowie polskojęzyczni stanowili 17,2%, a w 1864 roku – nawet 17,6%⁵⁵. W świetle tych liczb można założyć, że w 1861 roku Kaszubi stanowili być może nawet 18% mieszkańców, czyli około 9800 osób.

⁵⁴ Zob. GStAPK, XIV. HA, (Regierung zu Marienwerder), Rep. A 181, Nr. 2214, k. 19.

⁵⁵ Zob. GStAPK, XX. HA, Rep. 2, Tit. 36, Nr. 11, Vol. 6, k. 339 oraz GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 7704 (Elementarschulen). Według zachowanych danych w 1864 roku było w powiecie 8224 uczniów szkół ludowych, z czego 6777 mówiło po niemiecku, 942 po

Rezultaty spisów na przełomie XIX i XX wieku przyniosły w zasadzie podobne wskaźniki. W 1890 roku miało być w powiecie 13,4% Kaszubów, w 1900 – 14,6%, w 1905 – 15,5% oraz w 1910 roku – 15,6%. Dla ostatecznej oceny wykorzystać należy także wyniki spisów dzieci szkół elementarnych (tabela 22).

Tabela 22.

Rezultaty spisów szkolnych w pow. człuchowskim w latach 1886–1911

Rok	Ogół uczniów	Uczniowie mówiący językiem		
		niemieckim	polskim	dwujęzyczni
1886	13514	11701	1553	260
1891	12585	10829	1499	257
1896	13355	11456	1539	314
1901	13509	11378	1818	313
1906	13553	11189	1978	386
1911	13767	11180	2130	457

Źródło: L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 111.

Odpowiednie odsetki kształtowały się następująco:

- w 1886 roku – 13,4%,
- w 1891 roku – 14,0%,
- w 1896 roku – 13,9%,
- w 1901 roku – 15,8%,
- w 1906 roku – 17,4% oraz
- w 1911 roku – 18,8%.

W świetle tych danych założyć należałoby, że w 1890 roku Kaszubi stanowili 14% wszystkich mieszkańców, ale w świetle innych dokumentów (o czym poniżej) podnieść można by ten wskaźnik do nawet 17%. W 1910 roku odsetek Kaszubów wynosił z kolei może nawet 19%. W liczbach absolutnych dawałoby to 11 050 osób dla 1890 roku oraz 12 700 dla 1910 roku.

Na koniec warto zwrócić uwagę na dostępne w berlińskim archiwum dokumenty dotyczące badanego problemu w powiecie człuchowskim. W dokumencie nadprezydium prowincji pruskiej z września 1872 roku dokonano zestawienia ludności katolickiej regencji kwidzyńskiej według pochodzenia narodowego i używanego języka (wspomnieliśmy o tym w części dotyczącej powiatu

polsku i 505 było „dwujęzycznych“. Daje to 17,6% dzieci kaszubskich, a bez szkół miejskich, gdzie dzieci, poza jednym wyjątkiem w Człuchowie mówiły tylko po niemiecku, odsetek dzieci kaszubskich wynosił nawet prawie 23%. Polskojęzyczne dzieci odwiedzały, według tych zestawień, wyłącznie szkoły katolickie.

chojnickiego). W tabeli z tego dokumentu podano, że na 23 398 katolików 8424 było pochodzenia polskiego, z czego 2648 zaliczono do tzw. grupy „dwujęzycznej”. Ponadto 651 katolików pochodzenia niemieckiego miało być także „dwujęzycznych”⁵⁶. Po zsumowaniu grup polskojęzycznych (w tym też „dwujęzycznych”) otrzymamy liczbę 9075 osób, które należałoby zaliczyć do Kaszubów. Stanowili oni prawie 39% katolików podanych w dokumencie. W powiecie ludność katolicka liczyła jednak więcej – 24 789 osób⁵⁷. Odpowiednia liczba absolutna z 39% to 9670 osób, co dawało 16% ogółu mieszkańców. Liczba ewangelickich Kaszubów w powiecie była niewielka, ale można przyjąć na podstawie tych danych urzędowych, że w 1871/1872 roku w powiecie człuchowskim mieszkało około 10 000 Kaszubów (16,6%)⁵⁸. Jeżeli założymy, że Kaszubi stanowili także w okresie późniejszym 39% wszystkich katolików w powiecie, to dla 1890 roku otrzymamy liczbę 11 150 osób (17,2% ogółu mieszkańców), a dla roku 1910 – 12 550 osób (18,7%). Po dodaniu niewielkiej liczby ewangelików odsetki te stanowią podstawę naszej korektury dla tych lat (dla 1910 roku odsetek ten zgadza się z odsetkiem kaszubskich uczniów w spisie z 1911 roku, co potwierdza prawidłowość owego przeliczenia).

Wizytacje kościołów katolickich z lat 1821, 1825 i 1828 wskazywały, że nabożeństwa w parafiach Borzyszkowo i Konarzyny odbywały się wyłącznie w języku polskim⁵⁹. Także sprawozdania z wizytacji szkół w tamtym czasie dowodzą, iż w tamtejszych szkołach katolickich w tychże dwóch parafiach dzieci uczyły się po polsku i umiały nawet w wyższych klasach czytać i pisać w tym języku. Umiejętności te, obok znajomości języka niemieckiego, były w czasie wizytacji przedmiotem oceny i spotykały się z akceptacją⁶⁰. Znacznie późniejsze sprawozdanie landrata z września 1872 roku potwierdza, że po 44 latach od pierwszych – wspomnianych wyżej – wizytacji, niewiele się zmieniło. W parafiach Borzyszkowo (obejmującej 24 wsie) i Konarzyny (18 wsi) nabożeństwa

⁵⁶ GStAPK, XX. HA (Oberpräsidium von Preußen), Rep. 2II, Nr. 2146, Bd. 5, k. 35. We wszystkich pięciu miastach powiatu człuchowskiego w 1834 r. nie stwierdzono żadnej osoby mówiącej po polsku, a z zestawienia z 1872 r. wiemy, że w tychże miastach miało być przynajmniej 71 osób wyznania katolickiego (k. 26-27). Należy zaznaczyć, że wyniki z 1834 r. należą do najkorzystniejszych dla Kaszubów w powiecie człuchowskim. W spisie z 1861 r. stwierdzono ponadto 13 osób mówiących po polsku w Lędyczku (Landeck) i 10 w Człuchowie (bez osób „dwujęzycznych”) – por. np. GStAPK w Berlinie, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 2223.

⁵⁷ Por. np. L. Belzyt, *Sprachliche Minderheiten...*, s. 111.

⁵⁸ S. Ramułt, *op. cit.*, s. 174. W latach 1891-1892 w powiecie miało być 314 ewangelickich Kaszubów.

⁵⁹ Por. GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 7632 (bez paginacji), Kirchenmusterungen. Dekanat Schlochau 1821-1828.

⁶⁰ GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 7633 (bez paginacji, dane dla roku 1828 i 1829), Schultabellen oraz w tym szczególnie Schul-Musterungen. Dekanat Schlochau.

odbywały się nadal tylko w języku polskim⁶¹. W załączonym zestawieniu podano, że w tychże dwóch parafiach mieszkało 2741 osób „dwujęzycznych” i 460 mówiących tylko po niemiecku, obok 5540 osób mówiących wyłącznie po polsku. Z kontekstu sprawozdania wynikało, że władze miały dążyć do wprowadzenia nabożeństwa w języku niemieckim. Według tego sprawozdania w parafiach tych mieszkało 5,3% Niemców i 94,7% Kaszubów.

Według przedstawionych tutaj szacunków ludności kaszubskiej w poszczególnych powiatach odpowiednie liczby wzrastały wraz ze wzrostem ogólnej liczby mieszkańców, ale wzrost ten nie był równomierny. Najmniejszą skalę przybrał on w okresie od 1861 do 1890 roku. W tym czasie dokonywały się szczególnie intensywne procesy germanizacyjne Kaszubów poprzez szkołę i Kościół, zwłaszcza ewangelicki, jak również poprzez służbę wojskową młodych mężczyzn. Język niemiecki był językiem warstwy wyżej usytuowanej gospodarczo i kulturowo. Kariera zawodowa była możliwa w zasadzie wyłącznie poprzez przejście do niemieckości. Zdecydowana zmiana dokonała się następnie w wyniku kulturkampfu. Jego skutki należy widzieć dwutorowo. Dzięki niemu – wbrew intencjom kanclerza Otto von Bismarcka i całego aparatu administracji pruskiej – katolicy Kaszubi przeszli proces narodowego uświadomienia i w zasadzie ich germanizacja uległa zahamowaniu. Z drugiej strony jednak ewangelicy Kaszubi ulegali w tym okresie procesowi bardzo szybkiej germanizacji. Przynależność wyznaniowa była wtedy bowiem dla wielu ludzi, zwłaszcza na wsi, ważniejsza od przynależności językowej i nawet narodowej. Wynaradawianie ewangelickich Kaszubów ułatwiała w takiej sytuacji silna polaryzacja narodowo-wyznaniowa w czasie kulturkampfu oraz fakt, że świadomość narodowa wielu grup ludności nie była w tamtym momencie jeszcze ugruntowana, wręcz przeciwnie – zaczynała się dopiero krystalizować⁶².

Tendencję tę potwierdzają dane statystyczne. Z porównania rezultatów spisu z 1837 roku dotyczących zarówno języka mieszkańców, jak i ich przynależności wyznaniowej dla powiatów Kościerzyna, Kartuszy i Wejherowo wynika, że być może nawet ponad 9000 Kaszubów było tam ewangelikami. Stan ten potwierdzają również rezultaty spisów z 1852, 1855 i 1858 roku. W roku 1890 sytuacja przedstawiała się już inaczej. Na podstawie ostrożnych szacunków

⁶¹ GStAPK, XIV. HA, Rep. A 181, Nr. 5123, k. 26-27 oraz dane szczegółowe na dalszych kartach, Statistische Uebersicht über die Sprachenverhältnisse in dem zum Kreise Schlochau gehörigen katholischen Parochien 3.9.1872.

⁶² Silną polaryzację międzywyznaniową spowodowaną kulturkampfm dostrzegali wyraźnie także pastory ewangelicy. Por. *Die evangelischen General-Kirchen- und Schulvisitationen in Ost- und Westpreußen 1853 bis 1944*, opr. I. Gundermann, wyd. W. Hubatsch, Göttingen 1970, s. XXI. Zob. też S. Gierszewski, *op. cit.*, s. 318.

doliczyć się można tą metodą zaledwie 2500 ewangelickich Kaszubów w tych trzech powiatach. Stefan Ramułt podał dla 1892 roku ich liczbę na 3085⁶³. Dla 1910 roku stan Kaszubów wyznania ewangelickiego należy szacować poniżej 2000 osób. Odsetek ich spadał gwałtownie po 1890 roku, a więc w okresie, kiedy ogólny odsetek Kaszubów zdecydowanie się podnosił. Kościół ewangelicki na terenie Pomorza Gdańskiego wielokrotnie podkreślał swoją rolę obrońcy niemieckości na tym terenie. W aktach znajdujących się w Centralnym Archiwum Ewangelickim w Berlinie znaleźć można bardzo wiele notatek w tym duchu. Przede wszystkim, aby otrzymać więcej pieniędzy na założenie nowych parafii oraz na budowę nowych kościołów czy szkół, używano w stosunku do władz nagminnie tego argumentu. Uwypuklano wrogość otaczającego rozproszonych ewangelików „świata polsko-katolickiego”⁶⁴. W wielu wypadkach Niemcy osiedleńcy opuszczali takie miejsca, gdzie nie było ewangelickiego kościoła i szkoły⁶⁵. W aktach tych nie można natomiast nigdzie spotkać informacji o nabożeństwach w języku polskim dla ewangelickich Kaszubów, co wskazywałoby, że w drugiej połowie XIX wieku osoby te uczestniczyć mogły tylko w nabożeństwach niemieckich, co przyspieszało ich germanizację⁶⁶.

Wzrost liczby Kaszubów po 1890 roku wynikał przede wszystkim z rozwoju ich poczucia przynależności narodowej. Przyczynami tych zjawisk były nie tylko konfrontacja na polu wyznaniowym, ale również coraz bardziej konfrontacja polityczna i gospodarcza. Kaszubi postawieni wraz z Polakami w roli wrogów narodowego państwa niemieckiego, politycznie i gospodarczo zaliczeni w praktyce do obywateli gorszej kategorii, nie mieli innego wyjścia jak tylko bronić poczucia własnej godności i świata własnych wartości, które zdaniem Kaszu-

⁶³ S. Ramułt, *op. cit.*, s. 41, 53, 72 i 124.

⁶⁴ Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie, sygn. 7/18265, Bericht und Tagebuch des Pfarrverwesers Carnuth zu Carthaus pro I-ter Quartal 1853, k. 8 oraz pro II-ter Quartal 1853, k. 3; sygn. 7/17384, k. 3-4, Bericht des Pfarrvikars Funk über seine Amtswirksamkeit im Pfarrvikariate Zackenzin, Parochie Ossecken, 25.1.1890 oraz k. 9-10, Bericht des Pfarr-Vikars Pieper in Goddentow, 30.1.1890.

⁶⁵ Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie, sygn. 7/18323, k. 59, Abschrift. Pfarrer Klapp bittet um die Einrichtung einer Wanderschule in Kalisch, Berent 19.10.1867 i tamże, Schreiben an den Evangelischen Ober-Kirchenrath vom 14.7.1860 (Zur Kirchenbau in Lippusch). Por. też sygn. 7/17384, k. 9-10 (Pfarr-Vikar Pieper). Podobnych argumentów używano także w powiecie łęborskim – por. sygn. 7/17094 i sygn. 7/17383, zwłaszcza k. 8, Denkschrift des Kreis-Synodal-Vorstandes dem Kreis-Synode zu Lauenburg über die kirchlichen Nothstände in der Synode Lauenburg (1870/1871) i k. 158, Schreiben des Referenten: des Konsistorial-Raths Flies an den Königlichen Staatsminister und Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten Herrn Dr. von Gohsler vom 16.9.1887.

⁶⁶ Por. *Die evangelischen General-Kirchen und Schulvisitationen...*, s. XXI. W Prusach Zachodnich polskie nabożeństwa odbywały się jedynie dla małej grupy Mazurów w powiecie lubawskim i brodnickim.

bów nie były gorsze od wartości „świata niemieckiego”. Proces wzrostu liczebności i odsetka Kaszubów spowodowany był od strony demograficznej faktem większej rozrodzności rodzin kaszubskich od rodzin niemieckich oraz zjawiskiem tzw. Ostflucht (ucieczki ze wschodu). Rozwój ekonomiczny Rzeszy Niemieckiej pod koniec XIX wieku spowodował ogromny napływ ludności do centrów przemysłowych w Berlinie i Zagłębiu Ruhry. Wiele osób wyjeżdżało w poszukiwaniu pracy do Ameryki. Emigracje te objęły w o wiele większym stopniu ludność niemiecką pruskich prowincji wschodnich niż ludność polską i kaszubską na tym terenie⁶⁷. Od reguły tej odbiega na Kaszubach powiat wejherowski, gdzie w latach 1890–1910 wzrósł, według danych oficjalnych, poważnie procent Niemców i ewangelików. Odpowiedzialna za tę „anomalie” była intensywna akcja osadnictwa niemieckiego finansowanego przez Komisję Kolonizacyjną, co spowodowało ponadproporcjonalny wzrost ogółu ludności.

Tabela 23.

Liczba Kaszubów w latach 1831–1910 w świetle przeprowadzonych szacunków

Powiat	1831	1861	1890	1910
Bytów	2600–2700	3800–4000	3700–3800	5800
Lębork	3000	4000	2600	4200
Słupsk	2300–2400	2500	2000	1200
Wejherowo*	27500	43500–44000	43000	58400
Kartuzy	24500	39000–39500	40600	51700
Kościerzyna	10600	16000	16900	22300
Gdańsk górny*	7600	10500	6700	9000
Gdańsk	1900	2500	4500	6400
Chojnice*	11400	17700	22400	30100
Człuchów	8100	9800	11050	12700
Razem	99500– –99700	149300– –150500	153450– –153550	201800

* – Po 1875 roku Wejherowo razem z powiatem puckim.

* – Gdańsk górny – dane dla 1831 i 1861 r. bez obszaru późniejszego pow. Gdańsk dolny.

* – Chojnice – dane dla 1831 i 1861 r. bez terenu powiatu Tuchola.

Źródło: Opracowanie własne.

Największy przyrost procentowy Kaszubów nastąpił pomiędzy 1831 i 1861 rokiem – o około 50%, ale ogólna liczba ludności na tym obszarze wzrosła w tym czasie o 55%. Najmniejszy wzrost procentowy liczby Kaszubów dokonał

⁶⁷ Na temat migracji por. zwłaszcza K. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

się pomiędzy 1861 i 1890 rokiem – zaledwie o około 5% przy wzroście całej ludności o 28%. Wskazuje to na rozmiar wynaradawiania Kaszubów (i również Polaków) w tym okresie. Poza liczbami absolutnymi, przedstawionymi w tabeli 23 przytoczyć należy również dane procentowe dla poszczególnych powiatów. Ukazuje to tabela 24.

Tabela 24.

Procentowy udział Kaszubów w poszczególnych powiatach według korekty

Powiat	1831	1861	1890	1910
Bytów	20%	16-18%	15-16%	22%
Lębork	15%	10%	6%	8%
Słupsk	5%	3%	2%	1%
Wejherowo	78%	79-80%	61-62%	62-63%
Puck	—	—	73%	74%
Kartuzy	84%	76-77%	68%	74%
Kościerzyna*	46%	41,3%	36,7%	39,9%
Gdańsk górny*	28,1%	28,2%	16,8%	16,8%
Gdańsk miasto*	3,5%	3,5%	3,74%	3,76%
Chojnice*	49,6%	43,5%	42,7%	47,2%
Człuchów	25%	18%	17%	19%

* Kościerzyna: ponadto odsetek Polaków odpowiednio 25%, 22,7%, 20,3% i 22,1%.

* Gdańsk górny: odsetek Polaków 3,9%, 3,8%, 2,3% i 2,2%.

* Gdańsk miasto: odsetek Polaków 0,6%, 0,7%, 0,75% i 0,76%.

* Chojnice bez Tucholi, odsetek Polaków 16,5%, 14,5%, 14,3%, 15,8%.

Źródło: Opracowanie własne.

Warto w tym miejscu jeszcze zauważyć, że miasta opanowane były przede wszystkim przez ludność niemiecką. W powiatach chojnickim i wejherowskim sytuacja taka zmieniała wyraźnie proporcje narodowościowe na jej korzyść. Na przykład w 1905 roku w powiecie chojnickim oficjalny odsetek ludności kaszubskiej i polskiej wynosił 55,4%, ale bez miasta Chojnice – już 66,2%. W powiecie wejherowskim natomiast w 1905 roku miało być, według danych urzędowych, 51,3% Kaszubów z Polakami, ale bez miast Wejherowo i Sopot – aż 71,2%⁶⁸. Spośród większych miast tego regionu Kaszubi i Polacy przeważali na początku XX stulecia jedynie w Kościerzynie, gdzie oficjalny odsetek tej ludności w 1905 roku wynosił 54,6%⁶⁹. I w tym powiecie jednak odpowiedni

⁶⁸ Na podstawie *Gemeidelexikon für die Provinz Westpreußen...*, s. 64 i 90.

⁶⁹ Tamże, s. 2.

procent wśród ludności wiejskiej był wyższy, mianowicie 57,8% (bez miast Kościerzyna i Skarszewy). Warto tutaj zaznaczyć, że duża część ludności niemieckiej na Kaszubach była ludnością napływową, związaną z pruską administracją, mieszkającą w miastach, będących zasadniczo jakby wyspami niemieczyny oraz że ludność wiejska była zdominowana przez Kaszubów i częściowo Polaków w o wiele większym stopniu niż to wskazują nasze obliczenia dla poszczególnych powiatów.

Na zakończenie naszych rozważań chciałbym podkreślić, że przedstawione szacunki opierają się w zasadzie tylko na statystyce urzędowej. Dla okresu przed 1890 rokiem dane są bardzo zróżnicowane i nie dają podstawy do precyzyjnych obliczeń. O wiele lepszym rozwiązaniem byłoby oparcie się na badaniach terenowych, które jednak nie zawsze dostarczają kompletnych i budzących zaufanie informacji. W przypadku powiatów z regencji koszalińskiej: bytowskiego, lęborskiego i słupskiego dla pierwszej połowy XIX wieku jestem skłonny – mimo pewnych niekonsekwencji – opowiedzieć się za wyższymi szacunkami Zygmunta Szultki, który w przekonujący sposób ocenia liczebność ludności kaszubskiej. Zaznacza przy tym, że niektóre z tych osób nie porozumiewały się już w języku kaszubskim. Uwaga ta może budzić refleksje ogólnej natury. Zadać należy pytanie, czy można być Kaszubą, nie znając rodzimego języka lub nie posługując się nim. Co czyni nas właśnie Kaszubami, czy też Polakami? Czy jest to język, jako najważniejszy wskaźnik przynależności kulturowej? A może wystarczy sama świadomość narodowa lub etniczna? Może są to obyczaje i pamięć o przodkach? W tej sprawie, moim zdaniem, rodzi się **więcej pytań, niż istnieje odpowiedzi**. Z takimi to problemami musimy się borykać, próbując ocenić liczebność ludności kaszubskiej na Pomorzu w okresie „długiego” wieku XIX. Dlatego też nasze rozważania obciążone są pewną dozą niepewności, ale z całą pewnością ukazują obraz bardziej zbliżony do rzeczywistości niż sama statystyka pruska.

Leszek C. Belzyt

Die Kaschuben im Licht der Angaben der preußischen Zählungen 1827–1911

ZUSAMENFASSUNG

Eine quellerische Basis für die obige Bearbeitung bilden offizielle, statistische Sprachangaben, die in deutschen Archiven zugänglich sind sowie in der Zeitschrift „Preußische Statistik“, in statistischen Jahrbüchern und in Gemeinlexikon publiziert wurden. Berücksichtigt wurde auch die Fachliteratur nicht nur von der Wende des 19. zum 20. Jahrhundert, aber auch Bearbeitungen vom heute.

Die kaschubische Bevölkerung wohnte im 19. Jahrhundert unter der preußischen Herrschaft in den Landkreisen des Regierungsbezirks Köslin: Bütow, Lauenburg und Stolp; des Regierungsbezirks Danzig: Karthaus, Berent, Neustadt und später abgetrenntem Putzig, Danzig (später Danziger Höhe), im Stadtkreis Danzig sowie in den Landkreisen des Regierungsbezirks Marienwerder: Konitz und Schlochau. Bei der Analyse der preußischen Sprachenstatistik soll man auf eine richtige Aufteilung der Kaschuben von den Polen die Aufmerksamkeit richten. Die statistischen Daten helfen dabei nur wenig, weil Kaschuben oft die polnische Sprache als ihre Muttersprache angaben. Wenn wir versuchen, aufgrund den offiziellen Angaben die Zahl der kaschubischen Bevölkerung festzustellen, sind wir gezwungen, sog. „zweisprachige Personen“ zu den Kaschuben und nicht zu den Deutschen zuzurechnen (es weisen darauf alleine Zählmethoden hin) und außerdem sollen wir für die Jahre 1886–1911 Daten von den sog. Schulzählungen berücksichtigen, die nationale Verhältnisse unter den Schülern der Elementarschulen dokumentieren.

Im Licht der durchgeführten Untersuchung betrug die Zahl der Kaschuben im oben bestimmten Gebiet in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts etwa 100.000 Personen, in den Jahren 1861–1890 – etwa 150.000 und 1910 – mehr als 200.000 Personen. Es wurden dabei einige Tendenzen aufgezeigt. Die absoluten Zahlen stiegen dabei mit einer unterschiedlichen Geschwindigkeit, aber bis 1890 fiel der Prozentsatz dieser Bevölkerung. An der Wende des 19. Jahrhunderts zum 20. Jahrhundert wuchs dagegen – außer einigen, begründeten Ausnahmen – deutlich auch der Prozentsatz der Kaschuben, sogar im Licht der verfälschten, offiziellen Angaben. Man kann vermuten, dass einen großen Einfluss auf solche Situation die Regierungsmaßnahmen des „Kulturkampfes“ in den 1870er hatten. Sie haben verursacht, dass die katholischen Kaschuben einen nationalen Bewusstseinsprozess durchmachten, die evangelischen Kaschuben dagegen fast gänzlich dem Germanisierungsprozess unterlagen. 1910 überwiegt eindeutig die kaschubische Bevölkerung auf dem Land in den Landkreisen Karthaus, Putzig und Neustadt und zusammen mit Polen auch in den Landkreisen Konitz und Berent, in den Städten dominierte dagegen die deutsche Bevölkerung, außer den Städten Karthaus und Berent. Die Frage der zahlenmäßigen Stärke der Kaschuben ist immer noch offen. Die vorliegende Bearbeitung weist auf die Weise der wissenschaftlichen Nutzung der preußischen Statistiken hin sowie schlägt entsprechende Zahlen vor, die viel näher der Wirklichkeit als die offizielle Sprachenstatistik liegen.